

ВАС. КРАСНОВ

«Пасквільний Комітет».

(ЗА МАТЕРІЯЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО АРХІВУ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ, ПРИ ІСТПАРТІ).

Серед багатьох нових «діл» по революційному руху на Україні в матеріалах, зібраних при Істпарті України, знайдено одно давнє «діло» 1860 року за № 26, що виявляє існування революційної організації на Україні, яка виникла швидко після смерти Миколи І і Севастопольської війни 1855 р.

Організаторами були студенти Харківського Університету, центром організації був Харків.

Там же виникло, при канцелярії генерал-губернатора, й слідство про цю таємну організацію.

По матеріалах видно, що був зв'язок з Київським Університетом, згадується про зв'язок з поляками. Члени організації були і в багатьох інших містах України, Дона, Кубані, а також у Москві.

Серед членів київської групи цієї організації згадується: Драгоманів Єфименко, В. Португалов і інші.

Далі виявляється, що були зносини з О. І. Герценом в Лондоні, що сам Герцен знав про існування цієї організації й покладав великі надії на Харківський Університет, як на живчик революційного руху на Україні. А керованим центром руху він уважав саме цю організацію.

Дуже ймовірно, що це й була, справді, єдина й перша ластівка відродження революційної боротьби, у формі запільної інтелігентської організації, після розгрому петрашевців і инш.

Очевидно, знайдені матеріали є першоджерело, хоч вони й уявляють собою копії «вихідних» паперів, в порядку ведення слідства.

Із оригінальних документів у «ділі» є тільки депеші чиновників, що робили труси й арешти членів організації, розписки начальника Харківської тюрми у прийомі арештованих та «подорожні» (на гербовому папері з орлами)—на зразок дипломів про скінчення Університету й т. п. Є листи шефа жандарів кн. Долгорукова.

Офіційно «діло» зветься так: «О переписке, найденной у студента Харьковского Университета Петра Завадского, относительно существования тайного общества. Начато 1860 года 26 января, окончено 1861 года 8 февраля». За цією непретензійною назвою ховалася організація, що ставила на обговорення у програм своїєї акції питання про знищення всієї імператорської фамілії років за чотири до звільнення селян від кріпацтва.

На жаль, у цих паперах немає вказівок на те, як і від чого почалося слідство, що спричинилося до викриття цієї цікавої й надзвичайно важливої організації, що становить нову й дуже помітну віху на шляху історії

революційного руху в б. Росії, у самих джерел його. Із матеріалів не видно, чи правительством само надібало на існування цієї революційної організації, чи то був «донос», а чи причиною була необережність когось із її членів-організаторів.

Але й, mimo того, в матеріалі є дуже багато цікавих відомостей про побутову обстановку роботи цієї революційної групи, прийоми її пропаганди й вербування членів, а також про техніку поширення нею своїх прокламацій; де-які вказівки говорять про те, що прокламації друкувалися на українській мові. Але самих прокламацій в «ділі» не збереглося.

Багато цікавого є в «ділі» також і в тому відношенні, що воно малює прийоми тодішньої влади під час слідства й розшуку учасників організації. Поруч з тим виявляється й культурно-просвітня робота тої ж студентської групи серед суспільства й щільний взаємний зв'язок обох течій—запільної й напівлегальної—у вигляді групи студентів, що займалися підготовкою бідняцької молоді до іспитів для вступу до Університету.

Це було вже «ходженням в народ», самим раннім, бо підготовка велася серед «разночинців», що близько стояли до народу або були вихідцями із нього в час кріпацтва. Тут не забували допомогою й «кухаркиних дітей».

Можна навіть припустити, що тут ми маємо історично перше достовірне підтвердження про самий початковий момент зародження доби «ходження в народ», доби, що через півтора—два десятки літ широко розгорнулася в центрі б. Росії і про що тепер так цікаво розповіли вже нам «шлісельбуржці»-народовольці: Н. А. Морозов у своїх «Повестях моей жизни» і В. Фігнер у «Запечатленном труде». Батьківщиною ж цього руху була Україна, Слобожанщина!

Та перейдемо до суті справи.

Із першого рапорта поліцмейстера м. Харкова військовому генерал-губернаторові, а також і із «донесення» генерал-губернатора главному нач. III отделения собственной его императорского величества канцелярии» кн. Долгорукову видно, що, в зв'язку з підозрінням, яке випало на студента Петра Завадського, у нього 25 січня 1860 р. було зроблено трус і зразу ж виявлено існування революційної організації. Під час трусу знайдено переписку й літературу: «Юрьев день»—рукопис, твори Іскандера—Герцена, на 181 аркуші, «Смерть Станислава Ворцеля». Слідство зразу ж було припоручено корпусу жандарів генерал-майору Богдановичу. Воно виявило серед студентів Університету існування: «тайного политического общества, имевшего целью произвести переворот в России и другие преступные замыслы и соединившегося потом с другим обществом под именем «Пасквильного Комитета» для преследования непосредственного начальства, каковые общества впоследствии приняли название литературных собраний, постановивших себе программой распространение непозволительных сочинений, узнавание через это одномыслящих людей и избрание их своими членами». Така історія появи й програма «сообщества» по вказівці слідчої влади.

Аналіз забораних паперів викрив, що в цьому «сообществе» були й кореспонденти Герцена в його «Колоколе» в справі університетської історії 1858 року, із-за якої було виключено багато студентів і про що друкував тоді ж Герцен.

Знайшлися натяки на оригінальні статті студентського журналу «Свободное слово», де критикувалося начальство Університету, його політику, а також вчинки уряду. Знайдений лист самого Завадського говорить про намір студентів: «заставить государя императора говорить с ним в бытность его величества в последний раз в Харькове». З огляду на це Петро Завадський і брат його Павло були зразу ж заарештовані, а при цьому ж «донесении» в «III отделение» шефу жандармів про розпочаті слідства було прикладено «копию одной из более замечательных бумаг найденных у Завадского».

Потім стали розшукувати для арешта в Полтаві—В. Португалова в Богодухові—бувш. студ. Левченка, у Курську—Льва Маркова, Митрофа Муравського, Якова Бекмана, студента Орловського та багато інших.

Чиновник Черкасов, що післаний був для арешта Португалова, телеграфує, що його в Полтаві немає, що він київський студент, і питає одверто в телеграмі: чи йому самому їхати до Києва? Але за те, що «позволяет себе наименовать имя и фамилию розыскиваемого лица, что может повредить к огласке розыска», він одержав нагілку.

Розшук студента Левченка привів чиновника до Харкова, де (студент) змінював на протязі трьох днів де-кілька квартир і зник із останньої невідомо куди. Знайдена в його квартирі переписка встановила, що йому відоме існування таємної групи і її члени, що подібна ж група виникає й серед київських студентів, що «происходит сближение с полтавцами».

До кінця січня 1860 р. власті й слідча комісія встановили, що і демонстрація студентів Харківського Університету 1858 р., і всі пасквілі афіші й пародії на маніфест виходили із цієї організації. Очевидно, йде про пародії на маніфест з приводу підписання миру після севастопольського розгрому Росії союзниками.

Встановлено було нагляд в телеграфній конторі м. Харкова за депешами підозрілого змісту.

Із першого «показання» Петра Завадського виявилось, що організація виникла в січні—лютому 1856 р., об'єдналася з «Пасквільним комітетом» і припинила своє існування в кінці того ж року переходом в організацію літературну, початки якої заклав студент Микола Раєвський, що вмер на початку слідства. «Что же касается до наименования членов того общества, несмотря ни на какие убеждения, он остался непреклонным». (Доклад Мін. Юст. 30/1—1860).

В докладі ж Харківському військовому губернатору за цей же час є інші деталі. На допиті Завадському були поставлені питання: «о его сочинениях, содержащих историю существования здесь и именовавшегося тайным обществом, о причинах долгого его пребывания в Университете, о причинах упорства, о суммах, которыми орудовало общество, о его источниках; о причинах, остановивших общество привести в исполнение свои планы и продолжить свои действия и, наконец, о том чувстве, которым сопровождалось намерение об истреблении императорской фамилии».

«Согласно чему, он ответил, что цель его сплочения была научить молодых людей не увлекаться, что он не был лишнего времени в Университете и перешел только раз с одного факультета на другой, а год находился выключенным из Университета; что причиной его упорства—мысль о вреде, который он сделает своим товарищам; что сумм в обществе

то; что причины, по которым общество не привело в исполнение и не продолжало своих действий—единственно потому, что планы были признаны безумными и действия бесполезными, и что сочли лучшим образом прежде самих себя. О преступном намерении общества, относительно императорской фамилии, отзывался, что оно было высказано одним членом в припадке безумия и в п'яном виде и что об этом после сего раза и не упоминалось более».

Далі говориться про марні змагання слідчої комісії примусити Завадського назвати прізвиська членів організації. «Однако же комиссия всемерно будет озабочиваться привести его к совершенному сознанию»,—так закінчує комісія свій доклад.

Петро Завадський був фундатором цієї організації і організатором цих шкіл у Харкові, за останній час перед арештом його вважали «заметьным человеком».

Під час слідства було виявлено заворушення серед місцевих професорів, що були ображені фактом арешту П. Завадського в Університеті, вчинили вчинки й розпорядження місцевого начальства й пропонували подати колективну скаргу цареві або міністрові на обвинувачення в тому, що ніби-то професори підбурювали й приймали участь у відомих тут студентських заворушеннях.

Далі, на слідстві 2 лютого Петро Завадський на поставлені йому питання про знайомства і чиїсь впливи на нього—відповів, що, крім батьків і наставників, ніхто особливого впливу на нього не мав, а що ідея його розвинулася в 1856 році, коли для Росії було «смутное время» і всі нещастя ставилися у вину правительству; заборонені ж твори, що з'явилися тоді, ще більше допомогли розвинутися тим ідеям.

Брат його, Павло Завадський, показує про гурток, що готував молодь для вступу до Університету, про «букварь» і про «мітинги», що відбувалися в квартирі вчителів гімназії—Ладовського, Котлярова і Спаського.

В «показаннях» студента Левченка говориться про студентську касу взаємодопомоги, де він зійшовся з Петром Завадським. А ще раніш йому казали про нього сестри його, яких Петро Завадський готував на вчительок, пвребуваючи в рік свого виключення із Університету в Богодухові.

3-го лютого 1860 р. слідча комісія доносить Харківському військовому губернатору про признання на допиті студента Левченка в знайомстві з притягненими та арештованими по цьому ділу студентами—Бейманом, Муравським та Беліновим і, окрім того, про його покази на студентів Київського Університету Португалова, Кацена, Розена, Шмулевича, Зеленського, Росінського, Стрижевського, Єфименка. Потім він назвав своїх київських знайомих студентів: Вороного, Драгоманова, Очкіна, Міллера, Орлова, Віндіна, Шкуратова, також професорів Павлова і Кобленца. Є вказівка на знайдену в Г. Галченка лекцію, «в которой проведена возмутительная параллель о ходе исторических событий в России и на Западе», відносно якої Левченко показав, що це його власні записи лекції проф. Павлова в Києві, яка читалась ним перед від'їздом його в Ленінград. Копія цих записів є в загальних рисах в матеріалах при цьому ділі,—всього на чотирьох сторінках. Ось де-які уривки цього конспекту із тих місць, які визнала «возмутительными» слідча комісія, з того боку, що вони йдуть врозріз з тлумаченнями слов'янофілів програми доби Миколи I-го («православие, самодержавие, народность»): «Из нашего изложения вышло, что

русская история тоже европейская, а не отдельная от европейской, азиатская и сходна с европейской, материковой. У нас также был род быт и патриархально-конституционные начала, хотя они пали под ударами централизации, зато у нас явилось просвещение, хотя оно сначала было только орудием в руках правительства, но впоследствии оно изменило общество, создало общественное мнение и публику. В истории Европейских государств мы замечаем, что, когда старые учреждения оказываются несостоятельными, наступает переворот, сначала умственный, потом материальный—энциклопедисты и революция. Такое время переживаем теперь и мы. Конечно, век Людовика XIV для нас прошел. Это было царствование Екатерины и Александра I, до 12-го года; в это время обживалось все лучшее, что только мог дать нам порядок, созданный централизацией. Потом начался моральный его упадок и до громадных размеров, до высшей точки дошел в прошлое царствование (Николай I). Во Франции в эту пору упадка явилась сильная потребность самоуправления,—тоже и у нас. Во Франции во 2-й половине XVIII столетия правительство, видя несостоятельность старого порядка, старалось как-нибудь поддержать разрушающиеся и пошатнувшиеся учреждения какими-нибудь реформами,—то же делается и у нас теперь. Конечно, нельзя у нас возводить к боярской думе и земскому собору: мы ждем уже перестройки на более современных началах.

Крестьянское дело поставило нашу историю так, что ей два исхода: реформа или революция. Эта мысль не новая: она несколько раз высказана в наших журналах, даже в официальных бумагах, даже государь ее высказывал... Далі в конспекті говориться про роль протестантського суспільства,—науки й літератури,—як виразників його, а Університетів, організаторів громадської думки і т. инш. Потім іде особисте звертання проф. Павлова до молоді, яку він дякував за увагу й радість знайомства з нею серед сумних обставин гніту царату в краю...

Слідуючим рапортом слідча комісія доносить військовому губернатору про признание Петра Завадського, від 4-го лютого, тоб-то на другий день після допиту його товариша Левченка.

Під натиском чого одержано це признание, на це, розуміється, немає вказівок в матеріалах слідчої комісії. Але ця одночасовість показів, очевидно, не є випадковою. Чи встигли товариші змовитись таємно у в'язниці і дійти до висновку, що дальші непризнавання недоцільні, чи на них який вплив зробила слідча комісія,—невідомо. Рапорт говорить так:

«Сего 4 февр. студент Петр Завадский, призванный в вечернее заседание к допросу в следственную комиссию, прежде начала оного, сознался, вследствие сделанных ему в комиссии убеждений, объявить имена и фамилии 12-ти участников, составлявших здесь бывшее тайно политическое общество, как можно однако ж заключить из имеющихся данных и то только в смысле состава, а не целей оного. Лица эти, как он показал, суть следующие: Петр Ефименко, Тыщинский, Португалов—студенты Универс. св. Владимира, М. Муравский, Бекман—в Киеве, Н. Раевский—умер, В. Раевский—неизвестно где, Ал. Марков—умер, Н. Абаза, Хлопов, Ив. Марков, Петр Ефименко—студенты Харьковского Университета.

При этом Завадский пояснил, что он считал Хлопова и Бекмана с самого начала членами общества, но что Хлопова он не видал ни на одном собрании, а Бекман мало выражал сочувствия к обществу,

стальніе или вступили при самом конце в него, Абаза же и Португалов— известно, принадлежали ли к обществу вообще-то, тем более что вступление в него не сопровождалось никаким формальным приемом, «что от общества теперь не осталось решительно никаких данных и потому он имеет совершенно улику»...

Це привело до негайного трусу і арешту осіб, що залишались на волі, розшуку бр. Раєвських. Арештовувались особи, про яких на допиті і не згадувалось.

Так, у студента Київського Університета Леона Зеленського зробили трус в його відсутність і забрали папери на руській та єврейській мові, ранком сам Зеленський з'явився до Харківського поліцмейстера й на словозаявив, що він ночував у невідомої йому дівчини, і при його арешті яких паперів не знайшлося.

Слідуючий рапорт від 6-го лютого 1860 р. сповіщає про нові «покаїя» Петра Завадського, де він у подробицях пояснює порядок і час вступу до організації всіх учасників по черзі. Гурток цей визнав себе за організацію тоді, коли приєдналися до нього інші, а коли кількість їх збільшилася 13, тоді почали думати про складання статуту. Першими були Єфименко і Бекман, потім Муравський і він сам. «И прокламация на малоросійском языке начата была им».

Збори провадились в помешканні Єфименка, «на котором в пьяном виде было положено, что в то самое время, когда подымется бунт, истрелять (по их выражению) царскую фамилию; но чья это была мысль, он не помнит»... «В этом же собрании он, Завадский, кричал: «проклятые, вы вернулись бы, если бы поймал!.. Если бы были деньги, сейчас бы отправился в Петербург, а там бы улучил «минуту»... При цьому він називав себе в своєму творі найзапеклішим республіканцем.

Далі, що повні збори членів громади 13 листопаду 1856 р., в кількості 13-ти, відбулися в помешканні Єфименка і його (Завадського). Над складанням статуту працювали два тижні Завадський, Бекман та И. Раєвський. Президентом і віцем були вибрані М. Раєвський та Бекман, але чим—не пам'ятає, секретарем—він сам. Скарбником не пам'ятає хто був... На передплату журналів та книг для літературного т-ва гроші збирали серед членів його.

Спочатку приймали членів в організацію її балотіровкою, а потім випадково.

Далі Завадський сповіщає, що після оголошення урядом підписання уряду в 1856 р. поміж членів громади поширювались пародії на маніфест про це, які він «Завадский и Ефименко переписали в 15 экземплярах и выбросали в ночь, ими же, под праздник воскресения христово по Харькову, а один экземпляр брошен был в ящик почтовой конторы»... З прикладу слів в листі Левченка від 31 березня 1859 р.: «Где теперь Фуга? Где, в каком месте молчит она и тайно готовит нам ковы, планы и радикальные реформы»—він показав, що воно писано студентом Демченком та що цю названо Муравського.

При ділі є спис листувань відобраних у арештованих, а також і спис їх самих: 1) у Португалова—260 аркуш.; 2) гр. Розена—95 ар.; 3) Ян Мулевича—55; 4) Болгарина А., Біляєва—36; 5) Л. Росінського—45; 6) Іони Кацена—67; 7) А. Тищинського—506; 8) Муравського—373, та, при цьому, —записна книга—324; 9) Я. К. Бекмана—165; 10) у Португалова—

ще книга віршів Некрасова, а у Г. Стрижевського—пакунки з листуванням без обліку.

Серед матеріалів є вказівки на мітинги студентів в кондитерській м. Харкова і особливо в Серебряковському подвір'ю, де «читаються недоволені твори і пасквілі на товаришів та інших осіб і виголошуються промови, є вказівки на проф. Каченовського і Тихоновича та на бібліотекаря Університету Тимошенка, як на учасників.

Потім з відобраного листування у арештованих київських студентів виявляється, що на Катеринославщині було товариство під назвою—«Пасквіков» та що патріархом його був якийсь Балін. Ім'я його не зазначається, але чи не є це відомий утопіст-соціаліст та перший кооператив в Харкові, портрети якого висять ще й досі в багатьох вищих кооперативних установах Харкова та інших міст?!

Слідство все поширюється по Україні: в Сумах шукають якогось Ткаченка за зв'язок з притягненими вже до слідства; перекидається в тому в область Війська Донського, до Новочеркаську, де розшуковують вчителя «словесности» в гімназії якогось Савельєва, який в листі до Бекмана пише, що веде боротьбу з форсом своїх учнів та розвиває в них «любобк чтению серьезному». «Как видите, что мне приходится сначала действовать оперативным образом»,—каже він в листі—так що зв'язок його з громадянством—безперечний.

Далі виявляється, що Демченка, якого розшукували, знайшли в Катеринодарі, Віктора Раєвського—в Херсоні.

Із листування арештованих, Шмудевича та Юкельзона, виявляється, що в Москві одлітографували твір барона Корфа про царювання імператора Олександра II, що було надруковано в Лондоні в кількості 300 примірників і розклеїли в Києві. Такими засобами й матеріалами користувалися члени «Пасквільного комітету» серед своїх широко розкинутих організацій. В міру відкриття нових учасників таємної організації почали говорити про перенесення слідства до Ленінграду або в Київ, бо в Харкові не було підходящого помешкання для арештованих.

Із листування, що знайшли Якова Бекмана у Києві, важливий є лист від нього від 20 квітня 1859 р., де сповіщається про знайомство з якимсь Богомоловим, що приїхав з-за кордону: «Он привез бездну запрещенных сочинений в особенности Искандера (Герцена), у которого он был в Лондоне. Он много про него рассказывал. Сильно желает опять увидеть Россию, из которой он теперь особенно надеется на Малороссию и в особенности на Харьков».

Під час трусу у батька цього Богомолова забрали 210 книг на чужоземних мовах, син же його, як виявилось, був у Москві... Трус відбувся в присутності «приглашенных сторонних благородного сословия лиц»,—титлярних совітників... Батько показав, що четверо його синів живуть при ньому—«в купеческом капитале»,—а троє скінчили Харківський Університет.

Ці листування та останні факти, труси й знахідки говорять про те, що «Пасквільний Комітет» зовсім не скінчився в тому ж 1856 р., як повідомляв Завадський, він існував весь час до їх арешту та користувався громадським матеріалом заборонених творів і не тільки серед членів свого комітету, але й «для самообразования»!

12 лютого військовий губернатор генерал Лужин одержав телеграму від шефа жандарів з запитанням: чи не потрібно прислати для нагляду слідством довірених осіб від царя, а чи воно й так іде успішно? Відпові-

що слідство йде успішно, чекають дозволу на перевод звідси слідства до Ленінграду: «19 содержится с большим затруднением»,— зазначено у зворотній телеграмі. Це була доба, як бачите, коли і влада признавалася, що їй тяжко тримати під арештом 19 політичних...

В половині лютого комісія допитала всіх арештованих, де-яких, як Завадського та Левченка, по три-чотири рази.

У вибірці «показаній» при рапорті військовому губернатору від 13 лютого знаходимо дуже цінні відомості.

Особливо підкреслюється упертість Левченка, «который уклоняется от выяснения истины, несмотря на предъявленные ему улики...

Так, например, выражение, употребленное им в письме из Киева, от 25 июня 1854 г., к Петру Спасскому: «Повторяю, здесь есть работа и прибавлю,—громадная. В Харькове думаю дела пойдут хорошо. Туда едет Бекман (в августе)»—он об'яснив тем, що под роботою он здесь разумел противодействие систематическому ополечиванию малороссийского населения в заднепровских губерниях». В одному листі його називають «милым республиканцем», прохають при цьому утриматися від якихся замірів, які загублять його самого і дружину; він пояснює, що можливо адресат мав на увазі те, що Левченко збирався подати прохання цареві на дозвіл тримати медичні іспити... Але Левченко признався в тому, що в листуванні з Муравським він назвав: «владыкой с августейшей логикой, Сашей, великим барином и ослом—государя».

Завадський показав, що—«обстоятельства», які розвинули в ньому ненависть до правительства та всього руського, були такі: як син священика, що сам працював на полі, він мав близькі стосунки з побутом селянства, журився його тяжким становищем та щиро співчував народові, находячи в ньому багато прекрасного; читання творів Шевченка, з якими він в перший раз познайомився після вступу до переяславської бурси—та його (Шевченка) сумна доля; потім заборонені твори закінчили все. Далі Завадський виказав конспіративні призвища де-яких товаришів: Бекман—Звериков, Тишинський—Днепров, Завадський—Котигорошек, Єфименко—Торопаты. Пояснює, що твір «Приятельский разговор», про сучасне становище суспільства, випадково дістав від якогось проїжджого із Ленінграду... Згадується «Юрьев день» і «Крещенская собственность» Герцена.

Яків Бекман показав, що входив в гурток в 1856 р., метою якою було розумовий та моральний розвиток студентства, «в целях предупреждения самого постыдного падения людей».

Останнє «показание» Левченка дає багато біографичного та психологічного матеріалу для тої доби «великих реформ», що мала швидко початися. Тут ми бачимо таких людей, про яких Достоевський говорить в своєму романі—«Преступление и наказание»,—яким мало одного існування, а є «потребность непреоборимая дерзания, действия!»

«Я был ожесточен обстоятельствами, я считал себя жестоко и несправедливо наказанным. Мое намерение поехать за-границу было результатом не одного желания выйти из затруднительного положения, но также желания мстить: я хотел выставить в «Колоколе» Искандера все, что казалось мне злоупотреблением, преимущественно в моих прежних начальниках; при этом я намеревался быть посредником сношений между Искандером и теми, кто желал бы поместить что-нибудь в его журнале. Моя поездка не удалась; мои обстоятельства делались все более и более

стеснительными. В это время я два раза был в Киеве, где встречался с моими прежними товарищами. Их деятельность была направлена на противодействие иезуитам в ополячивании народа в заднепровских губерниях. Я сочувствовал этому, в особенности потому, что с распространением образования в массе, — которое было избрано средством противодействия, я видел гибель для людей, подобных моим прежним начальникам... Тем более, что имелось ввиду распространение в массе понятий о правах естественного человека. Я видел в этом задаток изменения в будущем существующего порядка, который считал причиной своего несчастья»...

Окремим рапортом слідчої комісії повідомляється про одно дуже важливе місце із листа Леона Зеленського з Києва до А. С. Лебедева, студента Харківського Університету, також арештованого по справі «Пасквільного Комітету». Мова йде вже не про окремих студентів. «Дела наших идут хорошо. Одна польская гмина хотела было присоединиться к нашему кружку, да начальник не приказал: нельзя, говорит, там жидов у них много. Мы и предложили биль об изгнании».

Дати цього листа в ділі не має. Рядки ці говорять про невиразну будівлю гуртка-організації, а матеріали слідства не дають ясної картини. Ймовірно, що багато чого залишається невикритим у підставах та завданнях організації. Що це за «кружок», до якого хоче вступити ціла гміна — волость? Коли громада-гурток мала таємні завдання, політичні устремління, то до чого ж тут дозвіл чи заборона якогось начальника?..

В другому рукописі Зеленського викриваються нові, цікаві дані: існування таємної громади під назвою: «О-во св. Андрея Первозванного», фундатором якого був В. В. Дублянський у Києві.

При проханні до Київського генер.-губернатора арештувати його, зазначено, що подробиці сповіщаються естафетою. При ділі є чернетка естафети, яка свідчить, що члени цієї громади під час вступу проголошували клятви й давали зарік, — більше ніяких подробиць немає: які клятви та який зарік?..

Мабуть такими відомостями не були вдоволені і в Ленінграді. По наказу зверху слідство перенесено було до Ленінграду, куди перевезено було через день по одному всіх арештованих. Ось їх докладний список до того моменту з вказівкою на місце ув'язнення (в тюремному замку): 1. Завадський Петро — в кімнаті вартового офіціра; 2. Росінський — у фельдшерській; 3. Муравський Митрофан — в № 3 тюремної камери; 4. Лебедєв Олександр — в № 4; 5. Єфименко — в № 5; 6. Вен. Португалов — в кімнаті лікарні; 7. Як. Бекман — в дворянській жіночій; 8. (в будинку арештантської роти); Шмудевич Яків — в кімнаті вартового офіціра; 9. Кацен Іона — в фельдфебелевській кімнаті; 10. Розен Григорій — в унтер-офіц. кімнаті; 11. Івков — в ниж. поверсі в кімнаті по коридору праворуч; 12. (в 1 політичн. част.) Шимков Андрій — в кімнаті словесного суда; 13, 14. Особи не названі; 15. Тищинський Алексій — в кімнаті приват. пристава; 16. Не названий; 17. Зеленський Леон — в черговій при поліції; 18. Стрижевський Як. — в дворянській арештантській; 19. Хлопов Віктор — в кімнаті словесного суда; 20. Абаза Микола — в помешканні слідчого пристава; 21. Марков Ів. — в помешканні приватного пристава; 22. Левченко Митр. — в кімн. приватного пристава.

Перевіз арештованих йшов довго, — по одному через добу, — так що в березні 1861 р. в слідчу комісію поступали люди й матеріали та йшов

розбір їх; почали виявлятися подробиці про саму організаційну форму «Пасквильного Комітету», «Общества св. Андрея Первозванного» та Катеринославських «Пиквиков». Де-не-де проскакують відомості про недільні школи, засновані по ініціативі Завадського. Чи можна тепер відкривати їх?—питали власті. Притягнені були до слідства й вчителі цих шкіл; тексту відомої прокламації до українського селянства з приводу Севастопольської катастрофи немає, але є докладний виклад її російською мовою.

15 лютого 1860 р. М. Ф. Левченко подав таке важливе свідчення:

«Я, нижеподписавшийся, представленный в полное присутствие следственной комиссии, начальню считаю долгом, в дополнение к показанию, данному мною 12 февр., присоединить следующее: сколько мне известно, ни в Киеве, ни в Харькове никакого общества с определенными формами или известными членами в последнее время не было. В Киеве русские студенты старались противодействовать ополячиванию народа: воскресные школы, чтение — должны были быть средствами, но и это общество не было ограничено. Каждый (разумеется, не поляк) мог приходить в школу, как преподаватель; знавшие хорошо положение края сообщали об этом всем. В каникулярное время раз'езжались по уездам, могли и там действовать в этом же духе. Такая же точно пропаганда должна была образоваться и при других университетах, распространяя по возможности везде либеральные понятия. В 56 году в Харькове было общество с целью распространять сочинения Искандера, в то же время существовал здесь «Пасквильный Комитет», — который прослыл «Аэролит» и «Проповедь»: — Пасквили на тогдашнего попечителя Китакази и «плач Кокошкина». Пасквили эти приписывали Марковым (Алексею и Евгению) и Николаю Раевскому.

Из членов тогдашнего общества распространения запрещенных сочинений мне известны: Муравский, Ефименко и Завадский. У Муравского я читал эти сочинения, присылаемые ему из Москвы Ефименком (в 57). А Завадский сам говорил мне об этом в прошлом году, когда уже то общество не существовало. В 57 году я и Муравский издавали «Шпиц-Бубе» рукописный журнал, который в одной тетради распространяли между знакомыми и студентами; содержание его было — пасквиль на некоторых студентов, неприлично себя державших, и на распоряжения начальства (очевидно, что слово «неприлично» нужно понимать не в смысле светского шика и благородства студентов, — а в смысле их угодливости начальству, равнодушия к работе и целям революционных кружков).

В 58 году после апрельской истории в Харьковском Университете я написал подробную записку о ней (предисловие к этой записке написано Евгением Марковым); она была переписана многими студентами, а потом недавно я читал в 40 № «Колокола» объявление, что она будет напечатана в «Голосах из России»; не знаю — кто переслал ее в Лондон, я желал этого, но сам не имел случая, — может, объявление было и не о моей. В Киеве, в последнюю свою поездку, я читал почти все №№ «Колокола», привезенные туда из Одессы Розеном и Катценом, впрочем — кем именно, не знаю: я заключил так из письма Муравского, в котором их приезд и появление лондонских изданий совпадает. Муравский писал ко мне об этом, что в Киеве устраивается «Пасквильный Комитет», но не говорил

и после—из кого он состоял и какая его цель; не знаю, ему ли принадлежит объявление, которое, по рассказам Муравского, было прибито в нескольких местах Киева, о двух убийствах Киевского гражданского губернатора Геле, где рассказывалось об отравлении Брошевицкого чиновника особых поручений, исследовавшего дело еврея Бродского.

Во всяком случае в нашем кругу не отказались бы от этого, если бы имели данные, убеждающие в действительности факта.

Как воскресные школы должны были распространить либеральные понятия в массу простого народа, также студенты, раз'езжаясь по домам на каникулы, распространяли бы их в остальном обществе, — средства к этому — и слова, и либеральные сочинения. Для передачи сочинений в Лондон или получения оттуда ждаты удобного случая — поездки за границу знакомого; но Лондонские издания легко, говорят, доставать в Петербурге и в Одессе. Подобным образом каждый студент, слушающий еще лекции, или уже окончивший, действует самостоятельно: он говорит, высказывая известные убеждения, распространяет либеральные сочинения, поучая их от своего знакомого и сообщив другому, какие сам имеет».

Далі йдуть три рядки, яких не можна розібрати, але по яких можна догадатися, що громада без певної форми об'єднується єдністю мети.

В дальшому слідстві нападають на сліди двох студентів, виключених із Харківського Університету, братів Енкуватових, яких розшукували по портретах у Києві.

З переписки, що виникла поміж губернаторами Києва та Харкова, видно, що «студенты еврейского происхождения входят в соприкосновение с революционными кружками и стремятся к преобразованию еврейского народа не в духе правительства» та инш.—Тут початок того руху—участі єврейської молоді в революції 1905 р.—та инш. років,—розвиток якого не давав потім спокою «погромщику-временщику» В. К. Плеве, під час царювання Миколи II.

Далі встановлюється зв'язок студентів Духовної Академії Києва з революційними гуртками, але і тільки: подробиць немає.

Самим цінним документом, який кинув світло на Київську організацію та завдання революційних гуртків Києва, Харкова, Катеринослава та инш. міст—є акт Київської слідчої комісії від 4 лютого 1860 р., складений по наказу Київського генерал-губернатора. На підставі відібраного матеріалу під час трусів у студентів Левченка, Муравського, Бекмана та инш. дана характеристика самої громади, її завдань і мети, а також і список цього матеріалу з дуже коротким змістом його. Як свідчить акт, труси були настільки несподівані, що всі документи та матеріали, що викривали «преступные замыслы» студентів, були забрані поліцією.

Цей акт так само вияснює, оскільки неповні були свідчення Завадського, Левченка й инш., дані слідчій комісії.

Потрібно підкреслити так само, що в ділі зовсім не зазначені свідчення на допиті всієї Київської групи: Вікт. Португалова, Єфименка та инш. Богатьох, як, наприклад, Юкельзона, арештували в Москві та направили безпосередньо до Ленінграду, і слів їх участі в Пасквільному Комітеті не залишалось в матеріалах слідчої комісії.

І врешті, на підставі цього акту, а також спису матеріалів, приходить зробити висновок, що головний центр був у Києві, або там перебували найбільш активні члени «Пасквільного Комітету» під час трусу, в яких

знайшли таку важливу літературу, якої не було знайдено в Харкові, хоча студентство активно виступало в Харкові, а Петро Завадський назвав себе одним із головних фундаторів «Пасквільного Комітету».

Останнє припущення може бути й таке, що, виявивши себе в першій стадії існування студентськими історіями в Харкові, з розголошенням їх в Лондоні в «Колоколі» А. І. Герцена, центр «Пасквільного Комітету» для дальшого розвитку організації та поширення своєї мети було перенесено до Києва, і тактика його стала більш конспіративною, а внутрішня робота Комітету заступила демонстрації, як наслідок реорганізації та еволюції Комітету в бік поглиблення своїх завдань.

По акту, в зв'язку з відкриттям під час трусу у Петра Завадського 27 січня 1860 р., трусом у Києві 28 січня у бувшого студента Харківського Університету Левченка знайшли чотири листи Митрофана Муравського та Якова Бекмана, що перейшли в Київський Університет вільними слухачами з Харкова. В цих листах поіменовані Олександр Тишинський, Леон Зеленський, Шмулевич, Росінський, Григорій Розен та Іона Кацен і зазначенням, що вони мають заборонені твори Герцена. Тишинський жав вкупі з Петром Єфименком та Гавр. Стрижевським, тому потрусили і їх, забравши папери у одного Стрижевського. Ще раніш напередодні було арештовано В. Португалова і забрано його папери.

«Из сделанного наскоро, однако внимательно, просмотра тем бумагам, доставленным в большом количестве, Киевская Следственная Комиссия имела возможность заметить их содержание:

Между студентами Харьковского Университета,—окончивших уже курсы находящихся в разных местах—Одессе, Курске, Новочеркасске, а также в Харьковской и смежных с нею губерниях в разных должностях и занятиях,—и оканчивающих еще в Харькове, а частью в Киеве,—составилось тайное общество, существование и развитие коего поддерживалось ими весьма деятельно.

Цель этого общества, сколько можно судить из отрывочно, не всегда разборчивым почерком набросанных заметок, или же из намеков в письмах, почерк и особенно подписи тоже не всегда четки, заключается в пересоздании русского государства на демократических основаниях. Программой для этого принято: а) исторические изыскания о России, ее финансах, политике, внутреннем управлении и т. д.; б) распространение рассуждений о необходимости искоренений злоупотреблений в администрации, о свободной подаче проектов и мнений по разным отраслям государственного управления; в) расширение общественного образования, улучшение учебных руководств, умножение университетов, академий и других училищ, также публичных библиотек и издание для народа журналов на местных наречиях; г) рассмотрение вопросов о равенстве сословий, о Польше, о раскольниках, о наследовании престола, издание законов, управление государством посредством выборных депутатов ото всех сословий и областей и о внешних целях России; д) способствование преобразованию крепостного сословия, усвоение Россией всех новых и хороших иноземных изобретений и открытий; е) содействие уменьшению монастырей и монахов к наполнению обителей только образованными добрейшими людьми, к образованию проповедников и миссий, к распространению изданий Евангелия; ж) привлечение в тайное общество даровитых благонадежных молодых людей. (Из некоторых писем видно, что студент Португалов и единомышленники его успели сблизиться в Киеве с некоторыми

из студентов Духовной Академии, имена коих не названы, и надеялись вовлечь и их в свое общество). Сходки и митинги под видом литературных кружков; 3) приобретение всех недозволенных сочинений и распространение их; сношение с Искандером, выписка его изданий и сообщение ему разных сведений для помещения в «Колоколе» (между забранными бумагами есть несколько тетрадей и списков недозволенных сочинений, полных и в отрывках, а также несколько каталогов сочинениям сего рода); и) пропаганда с целью—возбуждать недоброжелательство к самодержавной власти и внушать мысли о пользе правления представительного; i) для лучшего и скорейшего достижения сего,—распространение подметных писем, пасквилей на начальствующих лиц (некоторые из пасквилей были подбрасываемы в Харькове, а в 1859 г. и в Киеве,—по переселении сюда вышеупомянутых харьковских студентов; содержание пасквилей найдено в забранных у студента Муравского бумагах); пародий—на издаваемые манифесты (которые тоже найдены в бумагах арестованных лиц)—воззваний к простому—преимущественно малороссийскому народу на его наречии (одно из таких возмутительных воззваний, в коих неуважение и забвение священнейших обязанностей к Высочайшей особе Государя Императора—доведено до высшей степени—оказалось в бумагах студента Муравского), повестей в духе стремлений тайного общества и т. п. публикаций.

В программу входило также, как это видно из некоторых разбросанных в бумагах заметок, обсуждение начальных действий общества и членов его; ведение книги заседаний по отделам общества; какое-то увещание присоединяющемуся к обществу; составление проекта преобразований по разным отраслям; рассеивание преобразовательных идей в народонаселении, а до того времени распространение, по мере всего, патриотизма в России сочинениями для низшего класса; наконец,—противодействие какой-то польской партии, будто бы мало способной по общепольной предприимчивости.

Как видно из бумаг, принадлежащие к тайному обществу вели обширную и деятельную переписку между собой и несмотря на свою рассеянность по разным отдаленным местностям, беспрестанно пересылались разными, как они выражались, новинками, т. е. сочинениями в их вкусе, или же материалами для таких сочинений.

О составе и полном круге действий этого тайного общества невозможно сделать пока выводов из забранных в Киеве бумаг; это должно выказаться с большею определительностью из дальнейших открытий и из сознаний тех членов сего общества, противу коих задержанная здесь переписка служит достаточною уликою... (Далі говоритись про Юкельзона, про підозріння на нього і про трус у нього. В. К.). В пересмотренных следственною комиссией бумагах не нашлось следов участия в обществе кого-либо из лиц, имеющих пребывание в здешних губерниях (Киев—Подолія—Вольнь), в отношении коих следовало бы принять какие-либо меры. О неких: Новосильском, Кирианове (або Кириакове—розібрати трудно, В. К.), Богодуховском, Цветкове, Степке,—т. е. Степане Дмитриевиче Демченке и о Ефименке ¹⁾—студент Муравский отозвался, что одних из

¹⁾ Ймовірно вказаний мною спочатку, у списку—Петро Єфименко є одна й та ж особа, що була в обох університетах, як багато членів громади, що «переводилися» із Харків до Київ.

них вовсе не знает, другие же, учившиеся в Харьковском Университете, не находятся в Киеве.

Затем от начальника Харьковской губ. следовало бы ожидать дальнейших сведений о ходе открытий по настоящему делу, в особенности что может относиться к здешнему краю, а также касательно участия студентов Киевской Духовной Академии в этом же деле».

Цей акт не потребує аналізу, а також додаткового освітлення.

Завдання та плани «Пасквільного Комітету» були остільки значні й широкі, що їх не можна було здійснити під час царювання Олександра II в його бурхливу «добу великих реформ», яка навіть чутливого А. І. Герцена вразила так, що він написав своє відоме «Ты победил, Галилеянин!», адресоване імператору Олександру II.

Але, безумовно, дані слідчої комісії по ділу «Пасквільного Комітету» могли бути взяті на увагу міністрами Олександра II і стати корективом до програму «добу великих реформ».

Другої, такої значної таємної громади, яка б так широко розвинула свою діяльність по «югу Росії», ми в той час не знаємо. Але відомо, мефістофельську роль грав батько Олександра II, — Микола I, — під час слідства над декабристами, як він випитував про їх плани та критику хиб самодержавного режиму. Зробивши все наперекір прагненням декабристів, зміцнивши свій персональний режим, Микола I взяв на увагу вказівки своїх ворогів!

Зовсім окремо знаходимо дуже важливу та цікаву «Виписку ukazаний на бумажі арестованих в Києве лиц, обративших на себя внимание», що написана розбірливими, але різними почерками в порядку нумерованих листів, міцно зшитих, які не розсипалися до цього часу.

«В бумагах Муравского, связка № 1, страница 76—78, в написанном Муравским жизнеописании своем заметка его о том, каким образом, на 13 году своего возраста, увлеченный софизмами безнравственного товарищества, сделался он атеистом, но потом увидел свое заблуждение и опять стал религиозным. 88 на обор. Дополнение той же мысли; 215—219 стор. открывает программы для действий общества, 239—сокращенная программа. Для деятельности этого общества, которое поставило себе задачею пересоздание государства и в обязанности коего входят также первоначальные действия; книга заседаний по отделам общества; увещание присоединившихся к обществу; составление проекта преобразований и внушение идей его всему народонаселению чрез членов общества, а до того времени распространение, по мере сил, патриотизма в России сочинениями для низшего класса. В программу входят также вопросы о равенстве сословий, о Польше, о раскольниках, о наследовании престола, об издании законов и внешних целях России. 334—341, копия сочинений Искандера — «С того берега». После окончания этой рукописи, в низу ее отметка: Харьков, 19 октября 1858 г. Пер. Пав. Завадский. 342—346. Рукопись, имеющая заглавием «Монарх». Содержание ее то, что цари существуют на пагубу рода человеческого—352 на обор. Отрывок Искандера о каком-то событии, в котором действовал император Николай, 354—356.

Воззвание к украинцам, на малороссийском наречии о том, что в манифесте ложно сказано, будто мы побиили неприятелей в Крыму (под Севастополем), тогда как, напротив,—они нас побиили,—отняли часть

Бессарабии, а царь пожег корабли, поразорял свои крепости, и теперь сидит сложа руки. Вот что он наделал! И после этого отворяется и открывается в манифестах простой народ. А побили нас оттого, что у нас скверное, трусливое начальство, не такое—как у иностранцев. И кто же виноват? Разве не сам царь постановил таких начальников? Разве не виновато тому, что паны мучат крещеный люд, что крестьяне терпят величайшие бедствия от помещиков? За все такие скверные дела надобно свергнуть царя; царей совсем не нужно; да еще надобно отобрать крестьян от господ; прогнать негодное начальство, а поручить управление государством 50 выборным от всей империи, по одному в каждой губернии. 356. 357. Афиша, которая прибита была в Харькове в мае 1856 года, о том, что к 1862 г., тысячелетнему юбилею России, обитателями русской земли совершенно будет освобождение России от Батыевых наследников, или победа света вольности над мраком самодержавия, историческая драма в 3 действиях, соч. судьбы народов.

Связка 2 (письма), стр. 1. Отрывок из повести, в которой выставлено самовластие помещика над его крестьянином—3, 79, 83, 87, 102, 108, 113, 118, 119, 130, 133, 141, 151, 153, 154, 157, 161, 173, 174, 181, 188, 224, 260, 291, 304. Замечательнейшие места в переписке—9, 12, 13, 15, 14. Рассуждение о священном союзе, ошибочной политике России, ненависти к ней европейских народов и замыслах насчет ее Англии. 17, 18, 19, 24, 31, 34, 35, 39, 42, 67, 75, 88, 129, 155, 188, 200, 224, 261, 271, 273, 281, 291, 292, 296, 297, 307, 321. О событиях в Харьковском Университете—32... Клуб пиквиков в Екатеринославе—32, 205, 209. О губернаторе Гессе—37, 38, 48, 154, 224, 225. О губернаторе Лужине (харьковском)—83, 304. Сношения университетских студентов со студентами Киевской Академии—32, 46, 67, 271, 291.

Сношения с Искандером,—34, 45, 46, 61, 68, 83, 84, 87, 89, 113, 117, 129, 141, 157, 181, 302, 304, 306, 307. Переписка от одного к другому запрещенных сочинений—99, 105, 106, 107, 116, 160, 161, 163, 164, 170. Списки и оглавления этих сочинений—71, 161, 276, 278, 292. Выписка из них: Юрьев день (стр. 71); ночной смотр (161); права русского народа (276—278); Двуглавый Орел (292); пасквиль: московский обер-полицмейстер (95)—49. Адрес киевских студентов-евреев профессору Павлову—61, 111, 223, 302, 306, 308, 312. Цель, состав и устройство общества студентов—156. Мнения о студентах киевского университета—171. Азбука 210—217. Соорание пасквилей, появившихся в Харькове с 1856 года. Черты русского монархизма (128).

В бумагах Бекмана письма.

В 1-м письме, неизвестно от кого писанном, от 19-го апреля, видно, что харьковцы завидуют тому, что киевские профессора далеко превосходят общежительностью харьковских и ждут с нетерпением возвращения Каченовского.

Во 2-м письме, от 20 апреля (трудно разобрать, от кого писанном, видно, что вчера, в память годовщины подачи какого-то прошения, собрались у Тимошенки и Гуле, но все шло вяло и скучно. Университет занимается покражею; в последнее время было три случая воровства. Соболев и Валицкий украли у одного чиновника 1500 р. Дело окончено было с помощью денег, и они взяли только увольнение из университета. 1/2 5

(неизвестное лицо)¹⁾ с возвратившимся из-за границы Богомоловым, он привез бездну запрещенных сочинений, особенно Искандера, у которого он был в Лондоне. Искандер особенно надеется на Малороссию и Харьков. Каченевский²⁾ писал Тимошенке, чтобы вы передали поклон Павлову, и советует всем сойтись с ним. В конце упоминает, что все препровождает через Левченку.

Из 6 письма видно, что было в Харькове общество для вспомоществования исключенным студентам и что в нем участвовал бывший профессор Гордеенко. Общество это называется педагогическим.

В 7-м письме упоминается о серебряковцах и депутатском собрании, которое заседает с некоторою торжественностью, являются зрители и чинно слушают. Собирались деньги и была заведена книга. Португалов знает, кто записывался и на каком основании. О депутатском собрании знает начальство и покровительствоует³⁾. Засядко — покровительствует.

В 9-м письме упоминается «о наших общественных делах, о которых вы скоро узнаете подробно». В 11-м письме от Лебедева-Бекмана называют Иегова и сказано, что Харьков хочет встретить А. II со скандалом, далее, что Харьков имеет еще силы достойно за себя постоять, что о новых студентах мало можно сказать хорошего, за исключением таганрогцев, коими руководит Тимошенко. Старых же студентов с вредным образом мыслей, по выражению администраторов, еще много. Выражается неудовольствие, что студентов подчинили полиции. Посылается поклон харьковским эмигрантам. Платону Васильевичу и особенно молодому человеку *de la haute race et du bonton*. Напирайте на Зеленского и Португалова, чтобы они скорее присылали «университетскую гласность».

В 13-м письме высказываются мысли о браке, противные религии.

14-е письмо Савельева из Новочеркасска, где он учителем гимназии. Упоминает, что перед ним обширное поле для пропаганды и что всячески старается приобрести влияние на учеников и убить в них дух воинственности.

15 частная доверенность, данная Бекману профессором Павловым, получать с почты все письма.

В 16-м письме, писанном кажется Хлоповым, видно, что в Харьковском Университете образовалась партия бороться с таганрогцами, чрезвычайно усилившимися. Во главе этой партии против Чуле (Гуле?) стоят Лебедев и Маевский.

В 17-м письме посылается желание успехов всей колонии на поприще полезной общественной деятельности. Сказано, что дела нашего общества идут прекрасно, что слушателей возросло до 30, митинги довольно часты и ведутся хорошо.

В 31-м письме, писанном неизвестным лицом, приехавшим из Киева, упоминается о том, что в Харькове самые разнообразные митинги, депутатское собрание, педагогический совет воскресных школ. Лицо это упоминает, что оно будет говорить на первом после праздников митинге, в качестве членов киевских воскресных школ, о сношениях с Петербургом и Москвою, присовокупляя, что хорошо, если бы я получил от «Нашего Совета» из (К) по этому поводу письмо, но вряд ли успеет, разве депешу.

¹⁾ Оно, повидимому, обозначено условно, цифровым шифром. В. Кр.

²⁾ Очевидно, Каченевский. В. Кр.

³⁾ Очевидно, университетское. В. Кр.

42—записка Хлопова к Бекману о том, что он болен и уполномочивает его говорить на митинге, если таковой состоится.

50—письмо частию политического содержания, говорится и о крестьянском вопросе; писано в 1856 г.

54-е письмо Португалова к Бекману, в котором он благодарит за то, что дал ему возможность в общем деле доставить вес и значение еврейским студентам.

64. Письмо Португалова о том, что он избран в первом собрании представителем и ходатаем еврейского круга и что он завязал в Киевском литературный узел, в надежде устроить что-либо в роде харьковского.

В 65-м письме сказано: «об этом деле напечатано уже в двух газетах в «Congress hobe rote»; «Tele и Allgemeine Zeitung».

В 67-м письме Португалова говорится, что литературный кружок в хорошем состоянии. Профессора Павлов и Колосовский принимают деятельное участие. Пирогов и инспектор — покровители. Далее говорит: «Бога ради — описание нашей апрельщины в «Свободное слово».

76. Письмо Португалова к Бекману, в котором говорится, что приехали Муравский и привез все лучшее. Мы в тот же день собрались до 15 часов и прочли. Все это я отдал Павлову и он не нахвалится.

В 77-м письме бранит немцев: «жаль, что нельзя сделать общее избивание».

На 88-м письме поименованы, вероятно, статьи в запрещенных изданиях.

Извлечение из переписки студента Тыщинского:

Раевский, студент Ленинградского Университета, в письме Тыщинскому спрашивает: какого он держится общества?

28 февраля 1858 г. из Сум, письмо от Ткаченко, в котором он просит поклониться Завадскому и обещает свое содействие его благородному делу. Письмо из Харькова, от Т... где упоминается о «Свободном слове»; журнале харьковских студентов.

Пародии на издававшиеся манифесты, пасквили, бывшие в Харькове списки и род прокламаций возмутительных на малороссийском языке.

Выписки из Искандера и печатный № «Колокола». В письме неизвестного говорится: «потрясти веру в неприкосновенность верховной власти и ее главы, хотя бы эта глава была одержима бесом зла и тупоумия, хотя бы цель ее была уничтожить у нас на родине все разумное, молодое, гениальное. — но не верноподданническое и т. п. выражалось в самых нелепых словах об единодержавной власти».

Из другого письма из С.-Петербурга, от некоего Николая Зубова, можно предполагать по сходству рук, что и предыдущее письмо писано этим последним. Далее следуют статьи Белинского, Ростопчиной, не пропущенные цензурой. Списки, вроде пасквилей на начальствующих лиц. Черновое письмо в Харьков с адресом: «Гг. редакторы», подписанное Х. С., в коем говорится: «просветите его, авось и он, увлекшись духом света, будет ругать августейшую фамилию и почтительно снимать шапку перед Ефимами».

Извлечение из переписки студента Киевского Университета Вен. Португалова. Письмо из Брюсселя бывшего студента Харьковского Университета Раевского, с упоминанием о некоем Герце, что

он не шпion. Также, как скоро здоровье его поправится, то он напишет письмо Зиновьеву (попечит. Харьковского Университета) и разругает его.

Письмо Рымаренковой, при котором присланы заказы «Пиквигов» (партии, существующей в Екатеринославе). Письмо Рымаренко, в котором просит в письмах соблюдать: $\frac{404}{36}$; $\frac{224}{4}$; $\frac{395}{5}$ и спрашивает о делах: Бекмана, Абазы и прочих 138-ми.

Письмо из Херсона от неизвестного, в котором просит Португалова прислать анонимное письмо переписать и послать по адресу.

Аналогичное письмо на имя одесского генерал-губернатора гр. Строганова о происшествиях в Херсоне.

Очень много выписок из «Колокола» Искандера и из письма Раевского. Португалову видно, что он послал ему экземпляр сочинений Искандера из-за границы.

По письму к неизвестной Нене, возвращенному этой последней Португалову, видно, что он всю свою корреспонденцию получал у Леона Зеленского».

Ці останні відомості викривають перед нами добре налагоджену конспіративну організацію з широким розгалуженням зносин з її учасниками від Херсону до Ленінграду та від Лондону до Брюсселя!

Тут ми бачимо і шифроване листування, і умовні конспіративні адреси для кореспонденції. Дуже важливі вказівки ми знаходимо тут також і про участь жінок в цій революційній організації та вказівки на велику силу учасників—до 138 чоловік—в одному тільки місті.

(Далі буде).

П. ВИСОЧАНСЬКИЙ

М. П. Баллін—піонер української кооперації

(1829—1904).

27 травня ц. р. минає 20 років з дня смерті піонера української кооперації, видатного харківського громадського діяча та публіциста 60—70 років М. П. Балліна.

В силу цілої низки соціально-економічних причин, кооперативний рух на Україні, почавшись у 60-х роках, довгий час не знаходив природної соціальної бази—трудящих мас.

Кооперативну ідею принесла на Україну інтелігенція, вона ж перепочала і перетворювати її в життя.

Тому кооперативний рух на Україні початкової доби має мрійниче ідеалістичний характер зовні і міщансько-утилітаристичний внутрі, поскільки фактичним її приємцем були міщансько-чиновницькі верстви міського населення.

В цьому полягає характерна особливість нашого кооперативного руху початкової доби, в цьому полягає й причина його швидкого занепаду і перманентної кризи майже до революції 1905 року.

Але нас зараз мало цікавить Баллін, як кооператор. Ми хочемо характеризувати його як особу, як продукт свого часу, як той соціально-психологічний тип інтелігента 60-х років, що через кооперацію хотів виховати нову людину, збудувати новий світ.

Як думав Баллін і чому?—ось те питання, яке нас цікавить і яке ми гадаємо, виправдає наш екскурс у минуле не тільки перед особами, а й цікавляться історією кооперативного руху.

М. П. Баллін народився р. 1829 в Петербурзі в родині видатного аристократа-чиновника (батько його був головою «Палаты Государственных Имуществ»; дід—генералом французької армії).

Юнацькі роки його проходять в аристократичній «Імператорській школі правознавства».

«Власне соціальних стремлень більш-менш сталих виховання, у шкільні за кріпацьких часів, залишити не могло»¹⁾,—говорить Баллін.

На допомогу в таких випадках у старій школі приходило товариство. «Вплив товариства на розвиток моїх соціальних стремлень більш помітний, аніж вплив вихователів та навчителів».

¹⁾ Цитуємо з його рукописної автобіографії: «50 лет моей жизни. Развитие социальных стремлений» та інших його рукописів.

Товариство без відому шкільного начальства зачитується набутими складчину французькими революційними романами.

Цим способом М. П. знайомиться з творами французьких соціалістів: Кабе, сен-сімоністів, Луї Блана, Прудона.

«Найбільше захоплювали нас,—каже він,—невизначні мрії фур'єризму, самих творів Фур'є ми не читали».

Шкільну молодь захоплюють революційні надії 1848 р., «Революція 1848 р. значно вплинула на розвиток моїх соціальних стремлень».

Пізніше Баллін знайомиться з відомим у Петербурзі гуртком «страшевців».

Але найбільш глибокий ідейний вплив на Балліна має Чернишевський, якого він, за висловом його дружини,—«боготворив».

Разом з тим Баллін вважає себе учнем Фур'є: «Я учень—Фур'є»,—каже він в одному з своїх рукописів,—і значить ніколи не стану твердити про розвиток страстей протирічить розвиткові розуму».

Таким чином, соціалістичні ідеї перших утопістів лягли в основу світогляду Балліна.

Але революціонером вони його не зробили.

Ще на шкільній лаві виробляв він «свою філософію», щось подібне, як він потім схарактеризував, до толстовської теорії непротивлення злу.

Його філософська теорія полягає в тому, що «Зла» взагалі немає, а тому нічого йому противитись, є тільки «добро» або «стремління», за висловом Балліна, яке треба творити, розвивати.

Взагалі прагнення «добра, любови, справедливости» являють характерну рису його майбутнього світогляду.

В розвитку цих якостей людської істоти він бачить ідею всесвітнього прогресу.

«Мені здається, каже він, що прогрес, який я примітив на протязі 70-літнього мого життя, полягає в розвиткові чоловічності, доброзичливости, розуміння солідарности не тільки в мені самому, а й у всьому, що мене оточує».

Тому й характерною рисою людей майбутнього він вважає «чулисть, ширість».

Скінчивши школу Баллін вступає до карного департаменту Сенату. «До карного тому,—каже М. П.,—що я розумів там своє завдання: по змозі полекшувати кари, а що робити в цивільних справах—я не розумів».

Швидко обриває йому праця в Сенаті і він переїздить до Сімбірську. В Сімбірську він вперше починає працювати в літературному гурткові; «тут вперше,—як каже Баллін,—починається розвиток його соціальних стремлень».

В цей час він «почував себе остільки соціалістом», що відмовився від спадщини, яку залишив йому батько, «бо визнавав, що в принципі я не мав права на спадщину».

Р. 1855 він переїздить до Катеринославу, де виступає вже як активний громадський діяч. Крім заснованої громадської книгозбірні, і тут громадська робота його обмежувалась літературним гуртком.

Характерно, що завданням заснованого ним літературного гуртка і названого «піввіками» він ставить «самовдосконалення».

Крім співробітництва у різних часописах, гурток дбає про заснування власного часопису «Новороссійская Летопись», але прохання про дозвіл викликає протест катеринославського губернатора Сіверса, який пише до

Петербургу, що ніби Баллін «занимається вопросом об отделении Малороссии от России» і належить до українофільської партії.

В дійсності, як спростовує Баллін, це було непорозуміння, бо з «малороссами» він знайомства тоді ще не мав, а висновки Сіверса базувалися очевидно, на записці, представленій місцевим дворянством дворянському зібранню, в якій серед інших заходів до поліпшення добробуту місцевого населення висувалась думка про місцеву автономію.

Після недовгого перебування у Костромі, де він продовжує працювати в літературних гуртках і де також обвинувачується губернатором в «отлучении Малороссии», він переїздить р. 1861 на постійне життя до Харкова.

Тут він бере участь в організації Харківського Споживчого Товариства (1866 р.), першого на Україні.

З Харковом звязана вся послідовна кооперативно-громадська діяльність Балліна.

Баллін застає Харків в часи пробудження його громадської думки. «Харківське громадянство розділилось на цілу низку гуртків».

Лідером самого численного з них був ліберальний проф. Каченовський, великий прихильник англійської системи державного управління.

Баллінові не до вподоби ідеологія цього гуртка; він прилучається до більш радикального гуртка «хороших людей». В цьому гуртку брали участь і «ліві малороси».

Гурток Балліна був перейнятий соціалістичними ідеями, і своїм духом батьком вважав Чернишевського. До цього гуртка належав і фундатор споживчого товариства Бріліантов, якого «підкупав своїм впливом К. Маркс», хоч і був він більше фур'єристом.

«Від конституціоналістів типа Каченовського нас відрізняло, — казав Баллін, — те, що ми не вірили вченим конституціям, виробленим професорами в Англії, і що ідеалом нашим була конституція, вироблена на ґрунті самостійного управління, розвитку автономії... «Це було результатом захоплення націоналізмом без попереднього визначення значіння національності в загальній системі розвитку».

Гурт «хороших людей», засновуючи свій клуб, забалотировав у членів його Каченовського «за його вороже відношення до народництва, малоросфільства та за невизнання Чернишевського».

З «малоросами» того часу Балліна об'єднували радикальні погляди останніх на систему державного будівництва, та їх національні ідеї.

Взагалі ж до їх ідейного змісту він ставиться дуже критично.

«У них (малоросів) — каже він — не було ідеалів. Вони гадали, що національність має виявлятися в енергійному: геть, жиди! та в голоснім співі народних пісень. Талановитіші з них студіювали філологію, політику, архітектуру; дуже поважали народні звичаї, не розуміючи їх значіння. В той час як за кордоном народницькі партії мінялись на соціалістичні, наші малороси стояли на своїх старовинних позиціях, що «общечеловека» не знали».

Особливо звертала увагу в «малоросах» їх непрактичність та економічне неучтвo. Вони боялись, що розвиток кооперації порушить народні звичаї, вважали артіль несвоєчасною для малоросів організацією і вихваляли спеціально ніби характерний для малоросів індивідуалізм»...

А один із них (Лобко фундатор перших, Полтавського та Київського споживчих товариств), що провадив росповсюдження «метеликів» вида-

кулішівської «Основи», мріє про поновлення чумаччини шляхом перевозки вугілля від одного споживчого товариства до другого.

В оцінці світогляду тодішніх харківських українців є доля правди. Але ми гадаємо, що ця оцінка трохи однобока. Баллін примітив те, що йому найменш подобалось.

Скептицизм Балліна до харківських «малоросів» 60-х років походить видимо від його загального відношення до українського національного руху того часу. А тут у нього не було послідовності. З одного боку, він визнає себе членом «южно-русской народности», домагається прав на її культурне самовизначення, протестує проти утисків та обвинувачень «кожан», що люблять свою батьківщину в сепаратизмі,—з другого—«вважає малоросійську культуру занадто низькою, щоб можна було нею «душевно захопитись». «Теоретично я розумів законність стремління до сепаратизму, але не міг же я зрозуміти класичної фрази Пільчікова¹⁾ «свобода—так нема єдинства;—єдинство—так немає свободи».

«Теоретично майбутнє людства належить кооперативному рухові».

Це майбутнє Баллін мислить як систему вільної «інтегральної кооперації», сподіваючись, що «інтеграція кооперативного руху охопить все і всіх» і тоді настане новий світ. На його думку, час цей настане незабаром, бо все навколо цілком природно йде до кооперування.

Розвиток англійських тред-юніонів, третейських судів, заснування та розвиток пайових товариств; зріст міжнародного товариства робітників, військових та земських установ; кооперування в артілі кустарної промисловості—все це факти, які говорять, що сучасний суспільний прогрес йде по шляху кооперування.

Навіть державний лад прагне кооперативної системи; навіть приватні підприємства (не що інше, як невдосконалені кооперативні установи) все більше розвивають в собі кооперативність²⁾.

Іншими словами, всякий процес об'єднання, навіть концентрації капіталу, Баллін характеризує як ріст кооперативності.

Таке широке й невиразне розуміння Балліним природи кооперативного руху походило від його ідеалістичного розуміння соціальних процесів.

Кооперація в його уявленні насамперед виявлення принципу солідарності, «добра, любови та справедливості».

«Стремління до кооперації неминуче виростає в людині в міру розвитку стремління жити по правді».

«Кооперація без віри, надії та любови так же немислима, як не можна бачити без світу та очей».

«Це передчуття нами кооперації об'єднує людей, воно дає їм право та обов'язок любити бога-правду більш за все на світі та ближнього свого, як самого себе—не для нього, не для себе, а для бога-правди. Воно робить всіх людей братами, сестрами, тому, що всі ми діти одного отця. Нам стають особливо дорогими брати-сестри наші, які розуміють, що їх сполучає це передчуття кооперативного життя».

Кооперація для Балліна, це той найвищий спосіб «самовдосконалення», який він шукав, ще засновуючи літературні гуртки.

1) Відомий полтавський педагог-українець 60-х років.

2) Баллін. «Новое Земледелие». Петерб. 1871. Передмова.

Кооперативна проповідь Балліна, як і колишня комуністична проповідь Р. Овена, розрахована не на широкі працюючі маси, а на всіх «алчущих» і «жаждущих» «духовної правди», «нового нравственного міра».

Шукаючи свого морального ідеалу—справедливості та любови, ідеаліст Баллін хоче примусити служити йому явища соціального порядку—кооперацію.

Тому його кооперація не є витвір соціального нерівництва та класової боротьби, більше того—вона має стерти сучасні класові «непорозуміння» та встановити гармонію «інтегральних людських стремлень, що сполучають всіх людей більш чи менш свідомо в загальнолюдську релігійну общину».

І цілком послідовно робить Баллін, коли він ставить такі вимоги до справжніх кооператорів: «для того, щоб зрозуміти майбутнє кооперації, необхідно бути знайомим з філософією природи, антропологією, та біологією, а також з загальною та спеціальною соціологією або, як пише він в одному з листів до Толстого, що «справжня кооперація можлива тільки по-між цільно розвиненими людьми, що кооперація потребує самопожертви в ім'я свого ідеалу».

Коріння кооперативного руху треба шукати не в соціальних суперечностях сучасного ладу, а в ідеалістичних прагненнях людини.

«Підвалина кооперації—взаємне співчуття, взаємна приязнь і особливі любов та дружба... кооперація є вияв любови». І те, що ми спостерігаємо в дійсності «от міра сего»,—«державний, революційний чи християнський соціалізм,—є не що інше, як виродок кооперативної ідеї».

Ми не будемо спинятись на практичній кооперативній діяльності Балліна, бо не вона дає йому назву «піонера» української кооперації. Ми будемо далі спинятись і на його теоретичних шуканнях, бо теоретична кооперація, як він і сам це визнає, він не дав. Баллін відомий більше, ніж пропагандист кооперативної ідеї, як перший сівач її зерна на нашому суспільному ґрунті. Баллін був «ліриком» кооперації, як справедливо характеризував його історик російської кооперації В. Меркулов.

Його кооперативно-суспільний світогляд цікавить нас зараз більше, ніж характерний вияв настроїв певної частини інтелігенції доби 60-х і пізніших років.

Яку ж верству інтелігенції репрезентував собою Баллін; хто такий Баллін, як соціальний тип свого часу?

Громадський рух, громадські настрої доби 60-х років були наслідком глибоких соціально-економічних процесів, що відбувались на всіх просторах тодішньої Росії.

Ці процеси полягали в розкладі феодального ладу та дворянського класу і народження нових суспільних класів—буржуазії великої та дрібної.

В процесі народження нових суспільних верств, викристалізовувалася самовизначалася і класова інтелігенція.

Причём нові класи, поруч з виділенням своєї власної інтелігенції своїх ідеологів з власних надр, втягують в себе інтелігенцію й інших суспільних верств.

Як раз доба 60—70 років породжує новий суспільний тип інтелігента—«разночинца», виходця з низів і «отщепенца»—тип інтелігента, відколеного від свого попереднього, природного суспільного ґрунту.

«Отщепенців» постачала захитана дворянсько-буржуазна верства.

«Є два шляхи формування інтелігенції, як ідеологічної групи»,—пише В. Воровський в своїх студіях про інтелігенцію. «Один шлях, це—народстання інтелігенції із надрів самої класи, виділення самою класою її ідеологів. Другий шлях, це—формування інтелігенції, що прилучається до даної класи, з елементів другого класа, які відреклись від попереднього родства та його ідеології»¹⁾.

Баллін як раз і був тим «отщепенцем», що відколовся від свого дворянського роду, його ідеології та прилучився до іншої суспільної верстви—до «народу».

Він пориває не тільки ідеологічно, він пориває матеріально, зрікаючись «у принципі» від залишеної батьком спадщини.

Відірвавшись від своєї класової групи, він шукає опертя в «народі». Звідси і походять його «народолюбницькі» симпатії, його народницькі переконання.

«Інтелігенція подібна до ідейного парламенту, де представники різних класів входять у різні угруповання відповідно до того, як угруповуються інтереси класів, що послали їх»—каже далі Воровський.

І дійсно, вже з тої невеличкої характеристики боротьби різних ідеологічних течій серед харківської інтелігенції 60-х років, що її дає нам Баллін у своїй автобіографії, ми спостерігаємо явно виявлених дві течії: буржуазного лібералізму з Каченовським на чолі—характерної ідеології народжуваної промислової буржуазії, та народницької, перейнятої соціалістичними ідеями фур'єризму.

На цій останній платформі зішлись «разночинцы-малороссы» та «отщепенець» Баллін.

Пізніші роки внесли значну «поправку» в соціалістичні настрої цієї інтелігенції. Під впливом дальших соціальних змін, особливо в 90-х роках (доба нашої промислової революції), вона поступово диференціювалася, переходючи на платформу демократизму, чи революційного народництва, чи марксизму... Соціалістичні лозунги 60-х років були тим сильнодіючим засобом, що допоміг процесові відколення певної частини інтелігенції від свого природного коріння.

Але перейняті нею соціалістичні переконання вона своєрідно переломила у своїй психіці, перетворила його в «інтелігентський» соціалізм.

«Інтелігенція—є мати катедер соціалізму та соціал-реформізму, що набирає в залежності від різних політичних та соціальних моментів різноманітніших форм: державного соціалізму, культу робочих союзів та кооперативного руху, націоналізації землі та етізірування класової боротьби і т. и.²⁾. Баллін органічно не визнає революції. Він тільки соціал-реформатор, що «мріє» через кооперацію збудувати новий суспільний лад.

Але й соціал-реформізм Балліна базується не на об'єктивному аналізові існуючих форм співжиття, критики його суперечностей, облік діючих суспільних сил. Його реформізм має цілком суб'єктивну, ідеалістичну підкладку; його реформізм тенденційний і походить від внутрішньої моральної потреби в «самовдосконаленні» та «удосконалення» людини для досягнення найвищого ідеалу—«любви та справедливости».

1) В. Воровський. «Русская интеллигенция и русская литература». Ст. 161.

2) К. Каутський. Цітую з Т.-Барановського «К лучшему будущему».

Цим моральним постулатам, цим суб'єктивним, моральним прагненням свого «я» підкоряє він об'єктивні соціальні процеси.

В своїх народололюбницьких переконаннях приходять до висновку, що майбутнє людства залежить не від пристосування інтелігенції до народу, а від завоювання його, народу... бо «не мертва маса повинна подолати розум, а розум повинен скорити несвідоме».

Перекочувавши до «народу», він однак не міг перейнятися його «стремлінням». Навпаки, його власні ідеалістичні «стремління» роблять його ворогом об'єктивного соціального процесу—класової боротьби; завдяки їм, він не помічає і не хоче помічати соціальних антагонізмів, а проповідує суспільну «гармонію».

Завдяки їм він не бачить «зла» на землі, а бачить тільки «добро», завдяки їм він виробляє свою філософію «непротилежності злу».

Баллін став толстовцем, раніш самого Толстого.

В цьому криється глибока суспільна закономірність.

Бо не боротись прийшли вони в цей світ, а... каятись.

Обидва вони (ріжниця в масштабі)—«каючися дворяне».

Кооперативний світогляд Балліна весь перейнятий суб'єктивізмом.

Бо кооперація в його уявленні, це—продовження його «самовдосконалень», а цим питанням предопреділяються всі його соціальні шукання.

В своїй кооперації він знайшов себе; тому й кооперація для Балліна є все; він не бачить інших шляхів; що по-за межами кооперації—то, або «виродок» кооперативної ідеї, або «невдосконала» кооперація.

На Баллінові як найкраще можна ілюструвати висновок Воровського, що до цього типу інтелігенції.

«Цей напрямок (покаяний моралізм), що заспокоївся на задоволенні чисто суб'єктивної потреби моральної рівноваги, етичного самовдосконалення, легко, звичайно, розв'язав «прокляті питання» в ріжноманітних інтелігентських посьолках, культурництві і т. и.»

Свою ж «суб'єктивну потребу» в каятті Баллін задовольнив тим, що взяв на себе громадську функцію «культурництва» та «завоювання народу» інтегральною кооперацією.

Минуло більш як півстоліття, як Баллін посіяв у нас зерно кооперативної ідеї. Півстоліття—час достатній, щоб перевірити правдивість його кооперативних поглядів.

Дійсність показала, що кооперація—не все, що вона тільки один з проявів ріжноманітного соціального процесу, що вона лише одна (і далеко не головна) з діючих сил соціального прогресу.

«В мріях старих кооператорів багато фантазії. Вони часто смішили свою фантазійністю. В чому полягає їх фантазійність? В тому, що люди не розуміють основного, корінного значіння політичної боротьби робітничого класу за знищення панування експлуататорів»—так коротко характеризує минулу кооперативну ідеологію В. Ленін.

Кооперативне зерно дало рослину, коли попало на свій природний родючий суспільний ґрунт—працюючих мас; кооперація дасть плід тільки в новому суспільстві, але здобутому не так, як «мріяв» колись Баллін.

Колективізація в сільському господарстві на Україні.

I

Колективізація в сільському господарстві не є чимсь цілком новим. Спроби організації комун та артільів маємо не тільки за кордоном, як, наприклад, в Італії, але і в нас, у бувш. царській Росії. Зупинятися на формах колективізації в сільському господарстві за кордоном ми не будемо, але хоч в коротких рисах оглянемо ті одиночні спроби, що переводилися в межах царської Росії.

Колективізація за часів до-революційних ніколи не набирала масового значіння, це були спроби інтелігентів-мрійників утворити нову форму життя, засновану на принципі комунального співжиття і праці на землі, або комуні чисто релігійного характеру, засновані на релігійному фанатизмові. Зовсім окремо стояли тільки артілі Левицького, що все ж таки не набрали більш менш поважного значіння.

Яскравим зразком інтелігентської комуні є «Криниця», якій не довелося дожити до революції. Комуна «Криниця» уявляла собою, як і з початку заснування, такі в процесі свого життя, гурток людей ідеалістів, у котрих над усім домінувала ідея спільного співжиття, рівності праці і т. и. економічних же умов, як у кожного члена, так і увсього гуртка, які б штовхали на шлях колективізму, не було. Туди здебільшого їхали, аби знайти «духовний відпочинок», а не тому, що вимагали економічні умови життя, що одні тільки й можуть поставити міцно організацію.

І дійсно, завдяки внутрішнім неладам, ця артіль досить швидко почала розпадатися. Утиски царської влади тут не відіграють будь-якого значіння, навпаки—бажання опіру, цілком природне явище, повинно було відіграти роль цементу, але цей цемент не витримав.

Трохи в іншому стані була друга визначна комуна, це—«Неплюєвське братство», що й зараз існує. Тут умови життя й розвитку були інші.

Заснована вона багатим поміщиком Неплюєвим, що нарочито підбирав хлопчаків селян і виховував з них «братчиків». Але поскільки все робилося на релігійних підставах, то й комуна носила форму релігійного братства.

По своїй смерті Неплюєв залишив багато землі й добрі маєтки, що давало можливість «братчикам» мати цілком забезпечене життя, і при тому укладі,—комунальному для «братчиків», і визискуванні найманих робітників,—комуна держалася твердо до революції і за часів революції була вже перетворена в артіль.

Досить значної сили в свій час набрав рух духоборів, про який сати не варт, бо в літературі він добре не освітлений, але назвати рух громадським і нормальним не можна, це—рух релігійних фанатиків. Поскілки ж він почав набирати широкого значіння, він, цілком природно, був задушений царатом, як явище, що ставало на перешкоді поміщицькому господарюванню.

Зовсім окрему групу уявляють собою артіль М. В. Левицького. Артіль ці почали організовуватися після голодного року, коли селянство в південній частині України, було знесилене і шукало виходу із скрутного становища. Ідея Левицького, підтримана кредитом, що давали земства на купівлю реманенту, швидко знайшла відгук серед селянства, почалася організація артілів.

Але дивитися на цей рух, як на зародок колективізму в сільському господарстві,—не можна. Селяне дивилися на артіль, як на перехідну форму господарювання, через яку можна було б зміцнити своє індивідуальне господарство. Правда, одна тільки примара артілізації в сільському господарстві, загроза поміщикам залишитися без вільних робочих сільських рук, поставила на ноги всю поліцію, і артіль, і без того не міцні своєю внутрішньою спайкою, під натиском поліцейського режиму завмирають.

Одначе, треба зазначити, що в основі розкладу всіх цих форм артільного руху лежала відсутність в той час економічних передумов їх існування.

Заможньому селянству, яке мало дуже дешеву робочу силу серед своїх же селян незаможних, артіль не давали економічної вигоди; незаможне селянство, бюджет якого був дефіцитним, не могло спасти свого дрібного господарства від ліквідації через артіль і запобігало заробітку по межах свого господарства і, навіть коли об'єднувалося в артіль, маючи ні звідки матеріальної допомоги, не могло конкурувати з великим господарством, добре забезпеченим реманентом, що мали заможні селяни. Я тут не торкаюся панських економій. Тому-то ні зразки іноді добре поставлених інтелігентських комун, ні ідеї Левицького не могли мати успіху серед широких селянських кол. І тільки під приводом релігійного фанатизму (духобори) він набрав значіння, що можна відмітити в історії колективістичного руху на селі.

II

Перша доба революції, широким розмахом скинувши панське ярмо і давши землю селянству, поставила на чергу питання колективізації в сільському господарстві.

Аби охоронити від знищення культурні здобутки раціонально поставлених панських маєтків, комуністична партія, а вкупі з нею і Радянська влада, починають вести широку агітацію за влаштування комун на багатих панських економіях. Безумовно, не одне тільки бажання залишити культурні господарства від знищення примушує вести агітацію за сільськогосподарські артіль та комуні. Це вимагається і тим, що безземельним і малоземельним селянам і наймитам панських економій при артільному господарюванні на залишених поміщиками маєтках легше всього нажити своє нове господарство, бо одна земля без реманенту не давала можливості цим колам селянства економічно розвинутися. Крім того, таке

сільсько-господарський колектив є на селі первісним зародком майбутнього соціалістичного устрою,—первісною формою колективізму на селі, ячею майбутнього громадського життя.

Але агітація за колективізм на селі з початку не дала значних наслідків. Багато було причин, що стояли на перешкоді. Селянство, після керенщини, Центральної Ради, що обіцяли дати землю та не давали, на заклик комуністичної партії до захоплення панських земель, почало розподіляти землю по-своєму. Не маючи певности, що не повернуться на той чи інший час пани, воно намагалось зруйнувати «дворянські гнізда», аби не було вже куди вертатися, це одно, а друге—селянин, вихований в індивідуалістичних формах господарювання, не розумів колективних форм і їх економічної доцільности. Кожен селянин намагався забезпечити своє власне господарство.

При цьому розподілі панських маєтків більшу і значно більшу долю одержав заможний селянин, що мав тяглу силу і харчі для живого реманенту.

Обділеними залишилися наймити, яким нікуди було вивезти, та незможні. Наймити, що звикли до спільної праці на панських ще ланах і являються першими могикианами в артільному рухові. За ними йдуть незможники, але йдуть з великою опаскою. Бояться «комунії» тому, що агітація за колективізм на селі викликала контр-агітацію з боку контр-революційних елементів.

Комуна в 1917—18 році в уявленні рядового селянина була чимсь страшним: спільний казан, спільні жінки і т. и., і ясно, що, уявляючи собі так колектив, селянство в цілому до організації його ставилося вороже.

Отже, не дивлячися на все це, все ж починають організовуватися сільсько-господарські артілі та комуни, з найбільш прихильного до революції елементу села—з наймитів, і цілою мережею вкривають Україну. Викриштальованих форм колективів не було, це здебільшого були артілі з нахилом до комуни.

Не встигли ці колгоспи зорганізуватися, як почалися часи окупації України. З початку німці з Петлюрою, з гетьманом, потім денікинці, Врангель, все це приводило з собою панство, що хотіло повернутися на свою землю. Про існування колгоспів в ці часи не приходиться говорити, вони всі були зруйновані, а члені колгоспів здебільшого йшли до червоної армії захищати рядянську владу.

Ці спроби організації колективних господарств на селі за часів першої доби революції все ж показали, що колективізм, як певна форма господарювання в сільському господарстві, може розвиватися, що найбільш розвинені і революційно настроєні селяне її розуміють. Прикладаючи до цього економічну потребу розвитку сільського господарства і розуміння, хоч дуже незначної частини селянства, що найбільш сприятливою формою для раціональної постановки господарства буде колектив у всіх його формах,—ми, закінчивши бурхливу добу боротьби, мали ґрунт цілком сприятливий для розвитку колективізації в сільському господарстві.

Бандитизм, що широко був розповсюджений, в значній мірі перешкоджував швидкому розвитку колективізації, тому що бандити в колгоспах вбачали безпосередніх своїх ворогів—і руйнували їх, але з ліквідацією бандитизму зріст колективного руху почав набирати значних розмірів, що ми далі і будемо ілюструвати цифрами.

Такою являється коротенька історія розвитку колективістичного руху до революції і за перших її часів.

III

Нормальний розвиток колективізації можна рахувати з 1919 року, коли вже було розкидано по Україні 580 колективів. Цифра, правда, дуже маленька, але по тому часу вона була і дуже великою.

Руйнування сільського господарства за минулі часи привело його до занепаду, в найбільш важкому становищі опинилося незаможне селянство, що не мало чим вести на прирізаній землі свого господарства, і воно, аби не підпасти під економічний гніт куркуля, шукає виходу і знаходить його в колективістичних формах господарювання.

Політичний та економічний протекціонізм сприяє зміцненню цього руху.

Але в де-якій частині колективізація знаходить співчуття й серед куркулів та монахів, що хочуть під захистом колективу спасти свою економічну міць, перші—від розскулачення, а другі—від ліквідації монастирських маєтків.

Прийшлося стати на сторожі і придивлятися до кожного колективу зокрема. Значну роль в боротьбі з цими лжеколективами відіграють комнезами, що починають набирати активної сили в боротьбі з куркулем.

В процесі розвитку колективістичного руху на селі йде повільний процес зростання колективів по кількості, не дивлячись на значний відсоток розпаду й примусової ліквідації «лже-колгоспів».

Нижче наведені таблиці показують нам зріст колгоспів на Україні ¹⁾

Роки	Місяці											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1919	5	8	0					
1920	9	6	0					
1921	120	135	198	310	380	452	487	755	812	815	885	902
1922	985	945	1000	1035	1073	1425	1447	1668	2032	2699	2551	2722
1923	3681	3901	4166	4223	4434	4818	4893	5069	4852	4781	4828	5111

Характерним в цій таблиці є повільний та неухильний зріст колгоспів з боку кількості. Але коли ближче придивитися, то побачимо, що в де-які часи помічаються скоки вниз. Так, на початку 1920 року (в 1919 та 1920 році ми маємо тільки, правда, випадкові і далеко не точні цифри)—було 960 колгоспів, але ця цифра стосується до кількості зареєстрованих по всій Україні, що під час Врангелевщини та наступу поляків розпалися, а почасти самоліквідувалися з-за бандитизму.

На 1 січня 1921 року ми маємо більш-менш точну цифру дійсних колгоспів, яка повільно зростає аж до лютого 1922 року. В цей час по де-яких губерніях була переведена перереєстрація, і цифра падає з 985

¹⁾ Як ця таблиця так і послідуочі взяті, по даним статистичного відділу «Сільського Господаря», що має їх із обслідування колгоспів, переведеного на протязі 1923 року, а також матеріалів, що має Наркомзем.

до 945, а надалі знов починає зростати. В серпні—вересні 1923 року цифра колгоспів значно падає з 5069 до 4852 і далі до 4781. Це пояснюється тим, що на Одещині (район найбільшого поширення колгоспів) була переведена чистка і всі лжеколективи зліквідовані. Не дивлячись на таке зниження—цифра кількості швидко виправляється за рахунок нових колгоспів.

Зріст колгоспів по губерніях дає нам такий малюнок.

Зріст колгоспів по губерніях:

Губернії	Дата	1 вересня 1922 р.	1 січня 1923 р.	1 квітня 1923 р.	Примітки
Одеська		505	} 1.734	2.052	Миколаївська у 1922 р. зліквідована і злита з Одеською.
Миколаївська		237			
Донецька		218	483	593	
Харківська		168	249	319	
Катеринославська		151	342	} 540	Катеринославська і Запорізька зли- ваються.
Запорізька		26	166		
Кремінчуцька		6	77	—	
Полтавська		73	248	256	Кремінчуцька лік- відується і розпо- діляється між ріж- ними губерніями.
Чернігівська		65	40	42	
Київська		69	103	748	
Волинська		57	62	70	
Подільська		93	127	198	
По Україні		1.668	3.681	4.818	

Як показує вищенаведена таблиця, зріст колгоспів по Україні йде не рівномірно. Найбільш швидкий темп зросту за 1922 рік ми бачимо по губерніях—Кремінчуцькій, Запорізькій, Одеській, Донецькій, Катеринославській, та Полтавській, ц.-т. по губерніях, де був голод. Явище це цілком зрозуміле, бо селянство під час голоду і після голодного року, маючи перед очима живі колективи, яким легше було витримати голодний рік і легше відбудовувати своє господарство, зруйноване голодом, йшло за цим живим зразком. В колгоспах воно знаходило ту форму господарювання, при якій легше всього було відновити занепале господарство. Надалі, як і показують цифри, темп зросту колгоспів в цих районах зменшується. Зате перше місце займає Київщина, де, завдяки малоземеллю, приходиться незаможникам раціоналізувати своє господарство введенням пропашних культур і в першу чергу—цукрового буряку, що має забезпечений збут на цукроварнях. Більш-менш налагоджена справа в цій губернії землеустрію, а також активність комнезамів сприяють швидкому розвитку колективізації.

Останнє місце займають Волинь, Поділля та Чернігівщина, де зріст колгоспів йде дуже помалу. Це пояснюється більш низьким, порівнюючи з рештою, культурним рівнем селянства, малою кількістю і зовнішніх культурних сил, що працювали в цьому напрямку, і малою кількістю таких колгоспів, що могли б бути наочним зразком економічної доцільності колективізації. Значну роль відіграє також і малоземелля, а завдяки йому й суперечки з-за земельної площі.

Нерівномірно йде так само й забезпеченість колгоспів землею, припадає на одного їдця.

На 1/IV—1923 року було¹⁾:

Губернії	Кількість колективів	Разом їдців у колгоспах	Площа землі в десят.	Їдців на 1 колектив	Землі на один колектив десятин.	Землі на їдця в колгоспах дес.
1	2	3	4	5	6	7
1. Одеська	2052	112022	198795	54,6	94,4	1,7
2. Донецька	293	32652	70073	55,1	118,2	2,1
3. Катеринославська	540	27091	48813	50,2	90,4	1,8
4. Київська	748	44293	14275	59,2	19,0	0,32
5. Полтавська	256	8623	11156	33,7	43,6	1,3
6. Харківська	319	18955	13660	59,4	42,8	1,7
7. Чернігівська	42	3279	3902	78,1	92,3	1,2
8. Подільська	198	15079	6269	76,1	31,6	0,45
9. Волинська	70	3126	4434	44,6	63,3	1,4
По Україні	4818	265120	366277	55,0	76,4	1,3

Як бачимо, найбільшу забезпеченість землею, найбільша кількість землі на колгоспи припадає на степовий район, на губернії—Одеську, Донецьку та Катеринославську, де і загальне забезпечення землею селянства більше. Коли порівняти забезпеченість землею з розрахунку на одного їдця в колгоспах і в селянських господарствах, то розходження буде незначне. Це пояснюється тим, що за винятком комун, яким відводилася земля з надбавкою, решта колгоспів одержувала землю по пересічній нормі. Коли ми далі будемо розглядати ті привілеї, що були надані колгоспам, то треба пам'ятати, що по забезпеченості землею вони мало відрізняються від звичайного селянського господарства.

Одже пересічні погуберніяльні дані кількості землі, що припадає на один колектив, не можуть дати певного уявлення про можливість організації земельної площі для раціональної постановки господарства, тому що й можливість прикладення складної машини, плодозміну й т. п. все це залежить від розмірів земельної ділянки.

Розбивка на певні групи по кількості землі по губерніях дає можливість орієнтуватися в тому, яке місце колгоспи мають і можуть мати в селянському господарстві.

Росподіл колгоспів по кількості землі у ‰²⁾.

Губернії	Подільська	Київська	Харківська	Полтавська	Донецька	Катеринославська	Одеська
Площа землі в десятин.							
До . . . 35 дес.	65,0	9,0	21,2	14,7	1,6	4,5	5,0
Від 35 до 55 »	25,0	30,9	14,1	44,1	12,8	12,0	26,6
» 55 » 75 »	5,0	25,0	25,4	19,2	11,7	12,0	15,0
» 75 » 120 »	5,0	23,5	23,9	13,2	29,3	26,6	38,4
» 120 » 200 »	—	8,3	9,8	4,4	32,6	26,0	11,8
» 200 » 300 »	—	1,7	4,2	4,4	7,1	11,6	1,6
» 300 і більше	—	1,6	1,4	—	4,9	7,3	1,6
	100% ¹⁾	100% ¹⁾	100% ¹⁾	100% ¹⁾	100% ¹⁾	100% ¹⁾	100% ¹⁾

¹⁾ По даних Н. К. З.

²⁾ По Чернігівщині та Волині матеріалів немає.

Пересічно найбільшу кількість колгоспів на Україні складають середні, що мають від 55 до 120 десятин на одно господарство, але різниця по окремих губерніях дуже значна. Так, в губерніях з малою забезпеченістю землею, як Подільська та Полтавська, а почасти й Київська, значний відсоток колгоспів припадає на перші три групи, в той час, як на Донеччині, Катеринославщині та Одещині зростають 3, 4 та 5 групи.

Звідси можна зробити єдиний висновок, що від загальної забезпеченості селянства залежить і розмір площі землі колективних господарств. Має ще вплив те, що район розповсюдження інтенсивних культур вимагає меншої площі, але вимагає більшого числа робочих рук, ніж це потрібно в районах екстенсивного господарювання (степова смуга).

В порівнянні з усією орною землею, що перебуває в користуванні селянства, площа землі під колгоспами дає дуже незначний відсоток. Так, ми маємо:

1) Волинь	0,2 %	6) Харківщина	0,66%
2) Поділля	0,3 %	7) Катеринославщина	1,25%
3) Київщина	0,56%	8) Донеччина	1,57%
4) Чернігівщина	0,23%	9) Одещина	3,14%
5) Полтавщина	0,38%	10) По Україні	1,17%

Як бачимо, відсоток дуже незначний, але, не дивлячись на це, колективи, як певний економічний фактор, відіграють величезне значіння в сільському господарстві уже одним тим, що мають тенденцію до неухильного збільшення, про що нам яскраво свідчать цифри.

Ні агітація, ні момент розскулачення, ні голодний рік не зрушили б селянство до колективізації, коли б не було до цього економічних підстав. Зазначені чинники лише сприяли в тій чи іншій мірі розвитку колективізації. Знесиленість господарства від виснаження землі, брак земельної площі і після розподілу панських та інших нетрудових земель, зріст населення—от ті чинники, завдяки яким розвивається нова форма господарювання—колективізація. Колективізація, що дає можливість, при економічній робочій силі, приміняючи складних машин, раціонально ставити господарство, інтенсифікувати його, робить корінну ломку всього сільського господарства. Хоч в сучасний момент площа землі під колективами і незначна, але процес наростання цієї площі, сприятливе відношення селянства (а раніш воно було ворожим) показує нам, що селянство в напрямі колективізації посувається вперед, що це тільки початок величезної «революції» в сільському господарстві і методах господарювання.

IV

Аби оцінити досягнення колгоспів в справі агрикультурній і перевагу колективного господарювання над індивідуальним за цей короткий час їх організації та життя, потрібно з'ясувати відношення посіву різних культур на землях колгоспів та селянських, знати забезпеченість живим та мертвим реманентом і ті врожаї, що ми мали на землях колективного та індивідуального господарювання.

По-перше—розглянемо, як розподіляється земельна площа по різних «угоддям». Тут виводити пересічної для всієї України не доцільно і вона

далеко не буде відбивати дійсного стану, а тому ми окремо зазначимо розподіл землі по «угоддях», по лісостепу і по степовій смузі.

		% до всієї удобної землі								Відсоток удобної землі до всієї зе- мельної площі
		Під са- дибою	Сад	Город	Рілля	Луки	Ліс	Кущі	Вигон	
Лісостеп.	Середнє по кол- госпах	2,13	2,24	2,63	78,08	8,95	1,4	3,09	1,48	94,37
	Середнє по се- лянськ. господар.	2,56	0,79	3,59	85,47	6,83	—	0,76	—	—
Степ.	Середнє по кол- госпах	1,25	0,9	1,5	75,5	13,4	0,05	0,1	6,3	94,9
	Середнє по се- лянськ. господар.	2,93	0,65	2,13	71,05	8,3	—	14,03	—	93,52

У цій таблиці різко кидається у вічі, як по степовій смузі, так і по лісостепу, те, що колективні господарства займають менші відсотки площі під садиби, на цю цифру особливий вплив мають комуні та артілі зі спільним житловим помешканням, де економія на садибній землі дуже велика. Під садом ми маємо в обох випадках більшу площу у колгоспів, зате вона у них зменшується на городах. Але тут треба зазначити, що артільники, які живуть не спільно, мають ще трохи не колективних городів—так що ця цифра не буде сталою, а буде рівною, коли не вище за селянські господарства. Отже сад та город уже є показниками напрямку колективних господарств до переходу від екстенсивних культур до інтенсивних. Сприятливе відношення для колгоспів ми маємо і в більшій площі луків, що дають можливість, як кормовий клин, ставити на певну височину скотарство.

Тепер розглянемо розподіл рільної землі по окремих культурах. Тут треба зауважити, що тривалого плодозміну заведено лише в тих колективах, що живуть де-кілька років. Значна частина колгоспів ще не має навіть землеулаштованих участків і тимчасово запосідає землі по тимчасових відводах. Справа землеустрою—питання найбільш болюче для колгоспів. Землеустрій в значній мірі іноді гальмує не тільки організацію нових колгоспів, а навіть іноді завдяки несвоєчасному одводу землі ліквідуються вже організовані артілі. Винуватити в цьому кого б то не було не приходитьсь, бо це так звані об'єктивні обставини: технічні засоби наші відстають від організації нових форм життя, що створила революція.

Одже, не дивлячися на те, що значна частина колгоспів не змогла перейти ще до сталого плодозміну,—по окремих районах рільництво колгоспів організується більш раціонально, ніж в селянських господарствах. Здебільшого в колгоспах ми маємо 4-хпілья, 6-типілья і навіть є випадки 8-мипілья. З певністю ми можемо стверджувати одне: ті хиби в постановці рільництва, що мають звичайні селянські господарства, колективами вміру їх сил виправляються. Колективи при організації господарства не йдуть за традиціями селянського господарства, а прислухаються до голосу агрономії.

Треба все ж зазначити, що різниця в раціональній постановці господарства між окремими колгоспами дуже велика: ми маємо колгоспи

(здебільшого комуни), що ведуть господарство по останньому слову агрономичної техніки, але є й такі, що не мають змоги поставити своє господарство нарівні з звичайним селянським.

Організація земельної площі (1923 рік).

Губернії	Форма господарств	На 100 дес. землі		На 100 десятин					Посіву				
		Рілля	Сіножаті	% посіву до ріллі	Озимини	Ранньої яровини	Пізньої яровини	Корнеплодів	Сіяних трав	Кукурузи	Соняшнику	Пропашних	% пар то-локи до ріллі
Київщина	Колгоспи .	86,4	—	62,0	21,7	34,9	21,0	12,0	3,9	0,9	0,0	18,5	38,0
	селянські .	73,3	6,9	60,0	47,6	25,0	19,2	3,9	—	0,3	0,3	8,0	40,0
Харківщина	Колгоспи .	80,0	10,6	70,0	34,5	24,5	10,9	4,8	1,6	5,6	4,3	28,5	30,0
	селянські .	76,0	4,6	65,6	40,1	29,4	16,2	5,3	—	2,8	4,9	14,3	44,4
Чернігівщина	Колгоспи .	64,6	10,3	81,7	25,6	36,5	11,7	8,0	4,4	0,4	0,1	22,1	18,3
	селянські .	51,2	17,4	60,2	47,0	20,1	16,8	4,7	—	0,0	0,0	16,1	39,8
Полтавщина	Колгоспи .	85,2	6,7	76,0	42,6	36,6	8,1	6,1	1,8	0,8	1,2	10,9	24,0
	селянські .	77,1	9,1	63,7	40,4	35,5	16,0	1,6	—	0,8	1,3	8,1	26,3
Катеринославщ.	Колгоспи .	76,2	12,0	72,5	34,0	34,3	6,4	1,0	0,7	8,8	7,6	27,6	53,3
	селянські .	81,5	3,6	46,6	39,0	17,9	13,1	1,9	—	15,4	7,6	30,0	27,5
Донецьчина	Колгоспи .	65,5	18,0	65,4	18,8	53,9	4,4	1,4	0,4	8,1	8,3	23,5	34,6
	селянські .	82,4	1,6	39,0	17,2	35,7	11,4	1,2	—	16,3	12,7	35,7	61,0

Перш за все в цій таблиці треба відмітити два явища: перше—відсоток посіву до ріллі в колективах більший, ніж у селянських господарствах, тоб-то колективи, займаючи під посів більшу площу, більш повно використовують землю; друге—різниця в організації площі лісостепової та степової смуги.

Розглядаючи озимий клин, ми можемо стверджувати, що всюди (окрім Полтавщини, де озимий клин свідчить про трьохпільля) він є характерним для чотирьохпільля в колгоспах, по селянських же господарствах—для трьохпільля.

Але 42,6 під озиминою на Полтавщині пояснюється поширенням посівів озимої пшениці, як рослини високої вартости для Полтавщини. Малий же відсоток озимини на Донщині пояснюється недостаткою озимого посівного насіння, бо в цих районах взагалі сільське господарство перебуває в стадії видужання після голоду.

Інтенсивність рільництва характеризується пропашним клином і введенням в плодозмін сіяних трав. Відносно сіяних трав ми бачимо, що вони в колгоспах займають хоч і незначне, але певне місце, в селянських же господарствах це явище випадкове і зовсім не відбивається на плодозміні. В колгоспах лісостепу пропашний клин і посів корнеплодів (винятком для корнеплодів є Харківщина) займає значно більше місце, ніж в селянських господарствах.

В степовій смузі він нижче. Пояснити це можна, згадавши вищенаведені цифри забезпеченості землею колгоспів. В степовій смузі на одного пільця, а тим самим і на одного робітника припадає землі не тільки більше в абсолютних цифрах, але й по відношенню до забезпеченості землею селянства. В цих районах, завдяки більшій загальній забезпеченості землею, можна було одводити для колгоспів землю поверх норм, і це не

викликало незадоволення селянства. Більша кількість же землі проти норми дає можливість поширювати кількосний стан колгоспів. Проте в таких колгоспах чувається брак не тільки живого та мертвого репродуктиву, але й взагалі недостача робочих рук. На те, щоб придбати склад машини (як трактор), що замінила б собою частину тяглої сили і робочих рук, у колгоспів бракує коштів; їм, звичайно, як і всякому, що будує господарство, приходится тяжче з матеріального боку, ніж рядовому селянському господарству, що має налагоджений апарат господарювання. держава дати більш-менш значної допомоги, хоч би кредитом, щоб була можливість зразу розвернути господарство так, як хочеться колективістам, до цього часу не могла. От ми й маємо перед собою ті чинники, що стоять на перешкоді інтенсифікації колективних господарств у степовій смузі.

Зате на ближчі часи господарства колгоспів мають над селянськими господарствами перевагу, що площа сіножати у них більша і є можливість давати господарству ухил в бік скотарства, як більш забезпеченого кормами. Прогноз розвитку цієї галузі господарства вже й зараз свідчить більший потенціал колгоспів степової смуги на сепаратори та інше молочарське приладдя.

Аналізуючи більш-менш детально вищенаведену табличку, ми можемо сказати, що і господарства колгоспів організуються по окремих районах відповідно природньо-історичним та господарче-економічним умовам, однією з більш раціональною постановкою, ніж це ми маємо в індивідуальних селянських господарствах.

Що торкається тяглої сили, то становище колгоспів лісостепової і степової смуги дуже не однакове. Так, ми маємо на 100 десятин посівів

Губернії	Ф о р м а г о с п о д а р с т в а	Коней	Возів	о/о кінської молодняка до робочих коней
Київщина	Колективи	20,1	1,1	5,5
	Селянські господ.	36,0	4,3	16,2
Харків- щина	Колективи	17,2	8,2	8,8
	Селянські господ.	19,5	9,1	9,0
Чернігів- щина	Колективи	25,5	4,1	81,0
	Селянські господ.	44,1	4,0	25,2
Полтав- щина	Колективи	16,0	6,7	29,3
	Селянські господ.	19,0	6,2	24,0
Катерино- славщина	Колгоспи	6,0	0,9	14,5
	Селянські господ.	15,4	2,1	19,4
Донецщина	Колгоспи	6,0	7,5	12,9
	Селянські господ.	10,7	14,7	15,0

Основним елементом при організації колгоспів був наймит та незалежний селянин, але у них не було тяглої сили, яку б вони могли принести до колгоспу, тому-то, як загальне правило, кількість тяглої сили в колгоспах менша, ніж у селянських господарствах. Все ж для лісостепового району тяглої сили, беручи на увагу більші розміри господарств, вистачає; що-до степового району, то ця цифра катастрофічно падає і далеко відстає від оптимальної (20 коней¹⁾); коли ще взяти під увагу засміченість земель, необхідність їх привести до порядку, то для нас стає

1) 2 вола = 1 коневі.

цілком зрозумілим, чому колгоспи степової смуги відстають по інтенсифікації від колгоспів лісостепу.

Не краще забезпечені колгоспи мертвим реманентом.

Так, на 100 дес. рільної здмлі в колгоспах припадає:

Губернії	Плугів	Букерів	Борін	Сівалок	Жаток	Молота- рок
Поділля	8,9	—	14,4	0,1	0,1	0,1
Волинь	16,4	—	28,1	0,1	—	—
Чернігівщина	8,1	—	9,0	0,7	0,65	0,1
Київщина	19,7	—	49,2	0,7	0,3	0,5
Полтавщина	5,6	1,2	11,3	2,3	1,8	0,3
Харківщина	7,5	—	9,3	1,45	—	—
Катеринославщина	3,0	3,4	5,0	1,05	2,2	0,4
Одещина	4,8	—	6,1	1,5	—	—
Донеччина	5,6	—	5,8	1,5	—	— ¹⁾

Коли в лісостеповій смузі колгоспи більш-менш забезпечені нескладними машинами, як плуг, борона, зате складних машин велика недостача; в степовій смузі колгоспи взагалі не забезпечені до норми машинами, все ж складних машин вони відносно мають більшості. Недостача дрібного реманенту почасти покривається реманентом, що ще перебуває, як індивідуальна власність окремих членів колгоспів.

Однак, як виняток, є колгоспи, що цілком забезпечені реманентом. Напр., комуни американських реємігрантів, що в більшості запосіли на півдні України, забезпечені цілком самим досконалим реманентом. Вони мають трактори, грузові автомобілі, двигуни, досконалі машини, як по обробці ґрунту, так і уборочні, але таких колгоспів, власне кажучи комун,—дуже не багато.

Розглядаючи стан скотарства, ми повинні зазначити, що поруч зі скотом артільним, в багатьох випадках члени артілів мають і власний скот. Загальна ж забезпеченість скотом все таки, коли приймати навіть на увагу неповне втягнення скота в господарство колективів, значно менша, ніж у селянства в цілому.

Губернії	Форма Господарства	На 100 дес. посіву корів	Ідців на одну корову	% молодняка великої рог. худоби до корів	На 100 дес. посіву свиней	На 100 дес. посіву овець
Київщина	Колективна .	17,0	9,3	37,8	3,7	6,0
	селянська .	30,1	7,5	101,0	25,2	90,0
Харківщина	Колективна .	17,5	9,0	70,1	10,9	10,0
	селянська .	20,0	9,2	109,0	12,5	51,0
Чернігів- щина	Колективна .	35,2	5,4	4,0	62,0	137,0
	селянська .	35,2	5,4	81,0	62,0	137,0
Полтавщина	Колективна .	13,3	10,5	55,3	9,3	31,6
	селянська .	22,0	7,0	101,0	16,3	72,0
Катерино- славщина	Колективна .	7,8	7,1	29,0	2,8	16,6
	селянська .	12,9	11,0	71,4	3,2	34,0
Донеччина	Колективна .	7,2	8,7	70,0	4,2	13,4
	селянська .	28,4	5,5	48,0	3,5	52,0

¹⁾ Незаповнені місця в графах визначають не відсутність, а брак матеріалів по яким можна було б вивести середні цифри.

Аналізуючи цю таблицю, де бачимо досить велику різницю по забезпеченості як великим, так і дрібним скотом між селянськими господарствами і колгоспами,—не треба забувати, як і раніш, що колгоспи складаються переважно з незаможників, а за короткий час свого існування вони не могли догнати в цій галузі середнього селянського господарства. Але з певністю можна сказати, що процес набуття скоту піде значно швидче в колгоспах, ніж в селянських господарствах, тому, що при раціональній постановці господарства, до якої прагнуть колгоспи, в першу чергу буде звернута увага колгоспів лісостепової смуги на скотарство, бо, крім прямого прибутку від скотарства, їм потрібний гній, в степовій же смузі, з більшою забезпеченістю землі, скотарство являється значною статтею прибутку в бюджеті колективу і потрібне для того, аби використати найбільш доцільно корма, якими колгоспи цього району більш забезпечені, ніж у лісостеповій смузі.

Вищенаведені цифри нам показують, що колективні господарства перебувають, з боку забезпечення їх живим та мертвим реманентом, в стані не кращому, а іноді й гіршому за середні селянські господарства, і тільки плодозмін відрізняє їх. Врожай нам зараз покаже наслідки господарювання.

Середній врожай по колгоспах та на селянських землях за 1923 рік у пудах.

Райони	Форма		Жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Ячмінь	Овес	Просо	Гречка	Пшеничка	Картопля
	Господарюв.										
Лісо-степ	Колгоспи	. . .	74	70	55	79	70	68	36	141	666
	селянські	. . .	59	65	54	65	65	58	35	65	633
Степ	Колгоспи	. . .	54	61	40	47	48	38	29	72	308
	селянські	. . .	39	22	41	54	52	29	24	49	250

Як бачимо, у лісостеповій смузі, як загальне явище, врожай у колективних господарствах більший, ніж на селянських землях; у степовій смузі теж більший, крім ярового клину, який, треба думати, за браком тяглої сили несвоєчасно був засіяний. Це збільшення є майже виключно наслідком поліпшення плодозміну. В окремих випадках є колгоспи, що не тільки досягли врожайності дореволюційних висококультурних господарств, але й перегнали їх.

V

Організаційні форми колгоспів найрізноманітніші. Починаючи від товариства по спільній обробці землі—самої примітивної—до комуні з повним усупільненням праці і розподілом продуктів по потребі.

Дати зараз будь-яку сталу кваліфікацію неможливо, бо теоретичне встановлення буде цілком штучним, а практично ще в нас мало таких досліджень, по яким можна було б всі колгоспи підвести під певні градації. Під самим словом колектив ми розуміємо всі форми і товариства спільної обробки землі, артіль і комуні. Зразкових статутів ми маємо два: артілі та комуні і зразковий договір для товариства, але статuti дуже мало відбивають внутрішню організацію колективів, життя встановлює свої форми. Виходячи з того, що спільне господарювання, не збудоване на визиску одним одного, веде до раціоналізації господарства і є явищем

позитивним, що воно руйнує індивідуальне господарство селянина і має виховуюче значіння, привчаючи селянина до колективної праці,—будь-яких перешкод на шляху організації всяких форм колективів чинити не приходится.

По тим матеріалам обслідування, що є у нас, накреслюються приблизно такі чотири основні форми: 1—товариство по спільній обробці землі; 2—сільсько-господарська артіль з кооперативними формами організації, яку далі будемо називати—кооперативна сільсько-господарська артіль; 3—сільсько-господарська артіль, що по своїй організації наближається до комуни—соціалістична сільсько-господарська артіль і 4—комуна.

Зупинимось на розгляді характерних рис, що відрізняють кожну форму.

Товариство по спільній обробці землі. Це сама примітивна форма колективу. Товариство здебільшого організовується і живе не на уставі, а на договорі. Колективно обробляється чи певна спільна ділянка землі, чи тільки один який-небудь клін, як, напр., цукрові буряки. В товаристві по спільній обробці землі здебільшого основним господарством члена є своє власне індивідуальне господарство, а колективне—допомічним (підсобним). Немає тут також і колективного реманенту. Послідовно таке товариство може об'єднувати свій реманент тільки для оранки, сівки і уборки врожаю, або для спільної обробки буряків, використання луків, спільної оренди і догляду садків і т. д. Це є свого роду супряга, що охоплює не двох господарів, а значно більше.

Основними характерними рисами т-ва по спільній обробці землі є: 1) спільна праця в певній галузі господарства; 2) відсутність спільного живого та мертвого реманенту; 3) присутність індивідуального господарства; 4) розподіл продуктів пропорційно витраченого капіталу у формі оплати за реманент і робочої сили. Розподіл продуктів праці також буває різним: розподіл по ораних та засіяних ділянках, розподіл визрілого врожаю та розподіл зібраного врожаю або оплати за врожай, що характерно для товариств плантаторів цукрового буряку.

Таким чином, ми бачимо, що це типова кооперативна продукційна організація. Розвиток цих товариств в значній мірі й починається в середині сільсько-господарських товариств, що ведуть контракцію буряку, орендують садки, луки, поліві угоддя то-що. Не дивлячись на далеко неповне усупільнення праці, такі т-ва все ж мають нахил до переходу на вищі форми, що особливо помічається, коли об'єктом спільного господарювання являється рільництво.

Тому, що такі товариства реєструють свої договори в сельрадах, райвиконкомках і тільки в рідких випадках у Окрземуправліннях,—більш-менш сталого підрахунку їх немає, і ті цифри, що ми далі будемо розглядати, далеко не відбивають дійсности. Такі товариства, як явище тимчасове, досить широко розвивалися в районах, що були захоплені голодом, як наслідок величезної недостачі реманенту, і, як більш постійне явище,—в районах інтенсивних культур, особливо цукрового буряку.

Кооперативна сільсько-господарська артіль. Слідуючою формою колективу по його організаційному складу буде кооперативна артіль. Вона характеризується тим, що: 1) колективне господарство являється—основним, власне господарство—підсобним; 2) рілля земля членів артілі вся поступає в спільне користування; 3) основний мертвий та живий реманент перебуває в користуванні артілі і коли в артільників ще

залишається власне господарство, то член артілі користується ним за згодою артілі і в другу чергу; 4) членами артілі рахується вся родина; 5) весь круг роботи, потрібної для господарювання, ведеться спільно, як кажуть, — від засіву до засіву; 6) члени, вступаючи в артіль, вносять живий та мертвий реманент, насіння та інші речі господарювання, як певний пай, що на протязі встановленого часу артіль виплачує; 7) тому, що в де-яких районах, особливо малоземельних, кожен господар часто одержує від громади землі по числу їдців, члени вступають до артілі з різною кількістю землі і нерідко при розподілі продуктів господарювання ураховується кількість землі господаря¹⁾; 8) хатнє господарство індивідуальне, а іноді й скотарство, свинарство ведеться зокрема кожним господарем, часто також залишаються індивідуальні городи та сади; 9) розподіл продуктів праці провадиться пропорційно витраченій праці як людини, так іноді й тяглої сили, коли вона не усульплнена.

Ця форма має багато відтінків, особливо в галузі розподілу продуктів праці. В нормальному такому колективі розподіл продуктів повинен бути таким: по-перше—залишається з урожаю потрібна кількість збіжжя на посів і на утримання живого реманенту колектива; по-друге—виділяється певний відсоток у запасний капітал і на біжучі витрати артілі, як-то: придбання реманенту, ремонт колективних будівель, придбання чистосортного насіння і т. и., по-третє—виплачується заробітня платня артільникам, оцінка якої встановлюється наперед і вже тільки те, що залишиться, це—чистий прибуток, він розподіляється пропорційно заробітку кожного члена артілі.

Як бачимо, принципи розподілу типово-кооперативні, артільники одержують дивіденди на витрачений капітал, яким рахується робоча сила. Ріжниця артілі від товариства по спільній обробці землі та, що це організація постійна, живе на певному статуті (якого між іншим не дуже додержується), має спільну землю і артільний реманент.

Таких артілів найбільше. Описана форма артілі, так би мовити, являється зразковою для цієї групи, але є й тут великі ухили, як у бік товариства, так і вищої форми артілі.

Такі артілі, в процесі свого розвитку, коли не регресують, неухильно йдуть в бік перетворення до вищої форми. На це їх штовхає багато чинників: спільний реманент вимагає й спільних подвірних будівель, він вимагає також постійного догляду, а це в свою чергу вимагає наближення і житлових будівель. При одводі землі в одній ділянці поволі йде будівля єдиної садиби, хоч і з окремими хатами. Далі йде спільний сад, город, передача в артіль молочної худоби і т. и. Тут же повстає питання про забезпечення нероботоздатних, дітей та старих, на яких приходить повернути норми виділяти пайку, і тому ця артіль поволі перетворюється в артіль соціалістичну.

Соціалістична сільсько-господарська артіль. Ця форма артілі схожа на кооперативну артіль, тільки вже усульплення майна більш повне. Характерними ознаками її є: 1) повна відсутність якого б то не було

¹⁾ Іноді в анкетах обслідування трапляється зустрічати в графі: як розподіляються продукти праці—відповідь "по їдцях", що повинно було б свідчити про відсутність колективу, але решта відповідей показує на низький ступінь розвитку, але тут як раз і виходить помилка: розподіл продуктів переводиться по кількості землі, що відведена членам артілі із розрахунку по середній нормі на їдця.

індивідуального господарства у членів артіль; 2) по можливості спільне житлове помешкання; 3) колективне господарство для членів є не тільки основним, а й єдиним, з якого він живе; 4) заробітки членів артіль, коли вони працюють на стороні або займаються будь-яким ремісництвом, переходять артіль; 5) розподіл продуктів переводиться так: спочатку задовольняються продукційні потреби артіль, потім виділяється рівна пайка на всіх працездатних і непрацездатних членів і лише решта розподіляється виключно по кількості витраченої робочої сили.

Такі артіль зовсім наближаються до комун і часто єдиним гальмом до того, щоб бути такими, є неможливість збудувати спільне житлове помешкання. Живучи ж нарізно волею-неволею приходиться розподіляти продукти праці. Вкладений тим чи іншим членом артіль капітал не відотрає ніякого значіння при розподілі продуктів. Я хочу привести тут характерний приклад із життя одної такої артіль. При організації її члени артіль знали, як свої внески, 7 коней, але в процесі роботи стали помічати, що кожен, чия черга припадала працювати біля коней, відносився краще до бувшої своєї коняки, давав легшу роботу, засипав більше вівса і т. и. Одже, коли це було помічено, то на загальних зборах вирішили всіх коней цих продати, а натомість купити 7 нових, аби всі коні були рівними. Так і зробили; тоді вже всі коні були однакові і більш не помічалось неоднакового відношення до коней з боку членів артіль.

Комуна. Комуна є найвища форма колективу. Характерними ознаками її є: 1) повне усупільнення господарства, без яких би то не було знятків; 2) спільне життя; 3) спільне харчування; 4) відсутність якого б то не було розподілу і індивідуальної оплати робочої сили; 5) задоволення потреб комунарів незалежно від праці, працездатності, внесеного в комуно капіталу, а в міру матеріальної можливості господарства. Відзнаків не багато, але про них і говорити багато не приходится. Все ж для зразка наведемо приклад організації комуни.

Комуна заповіла бувший панський маєток, але житлового помешкання бракувало, тому вдалось добитися одводу попівського будинку, що стоїть на верстах у двох від основної садиби комуни. При організації комунари розпродавали свої хати на селі і на ці кошти відремонтували помешкання. Господарство поставлено дуже гарно, напр., скотину комуни здалеку можна відрізнити від селянської, бо догляд за нею значно кращий. Робота ведеться по нарядам; випадки порушення робочої дисципліни дуже рідкі. Всі члени комуни, як чоловіки, так і жінки, приймають жваву участь на зборах—зовсім не відчувається пригноблення жінки. Родинні члени живуть в одному помешканні, молоді в другому, нарізно хлопці й дівчата, між котрими чимало комсомольців. Комуна має клуб, випикує газети, має гарненьку бібліотечку. Помешкання в клубі пристосоване до вистав, які й влаштовуються комунарами. Як у клуб, так особливо на вистави приходять багато селян. Багато є в комуни заяв на вступ до неї членами, але за браком житлового помешкання,—а почасти й землі, яку тепер трудно прирізати,—приходиться відмовляти. З дітвори складається дитяча комуна, що живе на другій садибі. З ними працює вчителька, теж член комуни. Надзвичайно гарне вражіння роблять діти: веселі, здорові і відчувають себе без матерів, під доглядом чужої людини, дуже гарно. Дитяча комуна має свій городець, на якому працюють діти. Догляд за чистотою лежить на самих дітях. Страви їмносять із загальної

пекарні, але кращу, ніж їдять дорослі. В дитячій комуні перебувають діти з 5 до 13—14 років. Для менших дітей є окрема кімната в головній садибі, щось подібне до ясел. Туди матері здають дітей під час праці. Доглядають за ними жінки по черзі, але намагаються встановити так, щоб чергували ті жінки, у котрих немає дітей, але обходиться з дітьми вміють. Це для того, аби не було нерівного відношення до дітей.

Члени комуні своїм життям задоволені, не дивлячись на те, що перші часи приходилося їм туго, часто не доїдали, не кажучи вже про те, що одєжини не хватало, не було на всіх по дві зміни білизни. Тепер комунa добре забезпечена, завдяки колосальній праці в перші роки свого існування. Як рису, що характеризує внутрішнє життя комуні, не можна обминути систему покладення кари на тих, що порушили робочу дисципліну. Самою неприємною роботою в комуні вважається полоскати на льотній річці білизну, через те всім, хто проштрафився, незалежно від полу—чи це чоловік, а чи жінка,—дається наряд полоскати білизну. Здебільшого підпадають штрафу парубки. Комунари кажуть, що нічого перуть—признаються.

Другий цікавий випадок був у цій комуні такий: один комунар попався ледащо і п'яниця; він почав вносити в комунальне життя розлад. Аби цього запобігти загальні збори вирішили виключити його із членів комуні. Він мав жінку і трое дітей, і от жінка знайшла за краще кинути його і розвестися, але залишитися в комуні, не дивлячись на те, що вона як сім'я, досить дружно жили.

От приблизний малюнок життя та організації звичайної комуні. Є комуні і кращі, що мають в своєму складі агрономів, машинізоване господарство, досконалу організаційну структуру господарства і внутрішнього життя, є й гірші, що ставлять за ідеал досягнення описаної комуні, але загальна форма організації й співжиття така, як тут описано.

Досвід проробленої роботи, як Наркомземом, так і сільсько-господарською кооперацією, свідчить про те, що невинно нижчі форми колективів прагнуть до перетворення у вищі. Явище це цілком природне, бо чим вища форма колективу, тим він може більш раціонально ставити своє господарство і економічно міцніти; і друге, про що нам свідчать досвідження колгоспів: чим вища форма, тим більш раціонально поставлене господарство, при всіх інших однакових умовах забезпеченості.

Росподілу колгоспів на ці групи ми не маємо, бо вівся облік реєстрації статутів, яких фактично маємо два—комуні та артіль. В цифрах ми маємо таке співвідношення:

Губернії	Комун	Артіль	Товариств по спільн. обр. землі	Разом колективів
1. Одеська	34	2.006	12	2.052
2. Донецька	36	546	11	5.193
3. Харківська	9	310	—	319
4. Катеринославська	21	502	17	540
5. Полтавська	15	241	—	256
6. Чернігівська	9	33	—	42
7. Київська	24	724	—	748
8. Волинська	13	54	3	70
9. Подільська	17	181	—	198
По Україні	178	4.597	43	4.818

Зазначені в таблиці цифри безумовно не точні. Як уже й раніш говорилося, товариства по спільній обробці землі не завжди реєструвалися в Окргземуправліннях, і кількість їх більша. Як приклад, я напевне знаю, що на Київщині є чимало таких товариств, що спільно працювали на бурякових плантаціях, але тут вони не зазначені і взагалі їх підрахувати зараз ще неможливо. Що торкається артілів, то де-яку частину їх сміливо можна віднести до комун, але вони йдуть по цій графі тому, що мають артільний устав і юридично не оформили себе, як комуну. Одначе, не дивлячись на зазначені хиби обліку, цією таблицею, як орієнтовочною, користуватися можна і вона показує співвідношення основних двох форм — комун і артілів, а також розвиток колективного руху поміж окремими губерніями.

VI

Зі зростом кількості колективів цілком природньо у них з'явилося бажання створювати певні об'єднання для обслуговування своїх потреб, як матеріального, так і організаційного характеру. В де-яких районах виникає думка організувати союзи колгоспів. Підштовхувало до цього ще й те, що Наркомзем та його органи на місцях, на обов'язку яких лежало всебічне обслуговування колгоспів, не могли справитися з цією роботою. Організаційно вони не встигали вхопити стихійного зросту колективів, а з господарчого боку і не могли технічно стати на допомозі колгоспам, особливо з переходом до нової економічної політики, коли Наркомзем намагається скинути з себе всякі господарські функції й стати органом, що направляє земельну політику і регулює сільське господарство. Завдяки такому стану почали народжуватися як губерніяльні, так і районні союзи колгоспів. Ми мали такі союзи в Одесі — губерніяльний і повітові, ряд союзів на Харківщині і ще в де-яких районах. Але за короткий час їх роботи виявилось, що такі організації не можуть бути життєздатними і ось чому: союзам приходилося опиратися в своїй роботі на колгоспи, які не тільки не могли матеріально стати в допомозі своїм союзам і виділити їм якісь кошти для обороту, а навпаки — самі вимагали допомоги зовні. Союзи могли жити лише за рахунок кредиту, в ті часи досить дорогого. Незначні кошти в обороті, видатки по кредиту, оплата промислових податків і т. и. не тільки не давали можливості поставити організаційну роботу, але навіть оплатити торговельний апарат. Крім того, союзи, не обслуговуючи організаційно, відіграючи незначну роль в збуто-постачальницьких операціях, своїм існуванням удорожаючи речі споживання, що проходили через них до колгоспів, — зовсім відриваються від останніх. Ряд союзів опиняється на передодні краху.

В цей час починає досить швидким темпом відроджуватися сільсько-господарська кооперація, маючи значну базу в т-вах на місцях і можливості, як організації, що можуть забезпечити кредит, більш широкого кредитування. Вона приймає певну 3-х ступневу форму союзного будівництва.

Визнаючи, що колектив, при державному капіталізмові, є ні що инше, як найвища форма сільсько-господарського продукційного кооператива, в політичних та радянських керуючих колах, між робітниками кооперації і самими колективістами виникає думка сполучити в одно ціле і союзне будівництво сільсько-господарської кооперації і колгоспів.

Незабаром ця думка втілюється і в життя. Районові союзи колгоспів і сільсько-господарської кооперації починають доброхотно зливатися. Правда, злиття проходить не всюди однаково. В де-яких місцях вливання союзу колгоспів зі своїм дефіцитом дуже, тяжко відбивається на союзі сільсько-господарської кооперації, але в цілому така реорганізація союзів будови проходить задовольняюче. Аби найбільше забезпечити інтереси колгоспів на Всеукраїнських зборах уповноважених, прийнята постановою про те, що колективи незалежно від кількості членів і міці входять безпосередньо, а не через товариство за члена союзу. Таким чином колективам даються всі козири в руки, аби направити роботу союзів в найбільш сприятливий бік по відношенню до колгоспів. Сполучаючи ці споріднені організації на таких умовах, ми маємо і забезпечення інтересів колгоспів і економію як сил, так і матеріяльних засобів.

Не можна замовчати все ж одного негативного явища в перші часи по злитті:—старі кооперативні робітники, здебільшого кредитники, не могли як слід зосвоїти завдань, що стоять перед кооперацією в галузі колективізації. Але протягом часу, в міру виховання нових робітників в кооперації, зміни психології старих робітників, робота ця налагоджується і йде задовольняюче. Є союзи, в яких потреби колгоспів з боку організаційного, агрикультурного й економічного задовольняються майже на 100%.

В сучасний момент одними з перших питань перед союзами стоїть агрикультурна допомога колгоспам і налагодження господарчих взаємовідносин, як в галузі кооперативного збуту продуктів колективних господарств, так і постачання необхідними господарськими речами.

VII

До цього часу ми розглядали колгоспи з боку організаційного, господарчого, та місця їх в системі радянського будівництва в галузі сільського господарства. Ми зазначали, що основним елементом при організації колгоспів є незаможник та бувший панський наймит.

В загальному складі членів колгоспів ми маємо:

Губернії	о/о селян	% робітників	о/о інтелігентів	о/о невияснено	Разом (в % %)
1. Волинь	74,6	12,3	5,7	7,4	100
2. Поділля	80,0	7,5	7,5	5,0	100
3. Київщина	91,9	4,7	3,4	—	100
4. Чернігівщина	85,3	11,8	—	2,9	100
5. Полтавщина	97,7	0,4	—	1,9	100
6. Харківщина	83,4	13,9	1,7	3,0	100
7. Катеринославщина	90,9	7,2	—	1,9	100
8. Одещина	80,3	5,4	11,7	2,6	100
9. Донещина	96,8	3,1	—	0,1	100
По Україні	86,7	7,3	3,3	2,7	100

Як бачимо по цій таблиці, в складі колгоспів абсолютна більшість за селянством. В де-яких районах піднімається трохи о/о робітників і на

1) Лебединський, Єлисаветський союзи с.-г. кооперації.

Одещині інтелігентів, що сягає 11,7%. Це залежить від того, що тут вплив мають горбодницькі колективи, значна кількість яких міститься біля Одеси. Для нас ці колгоспи не цікаві, бо надіятися на їх розвиток не приходитьсь.

Тепер подивимося, які кола селянства йдуть в колгоспи і чи вірна та думка, яку де-хто має, що колгоспи дали притулок куркулям.

Росподіл селянської частини колгоспів по групах забезпечення:

Г у б е р н і ї	0/о неза- можників	0/о серед- няків	0/о замож- них
Волинь	86,0	11,0	3,0
Поділля	85,0	10,0	5,0
Київщина	92,0	8,0	0,0
Чернігівщина	немає даних	теж	теж
Полтавщина	92,5	7,0	0,5
Харківщина	88,1	10,5	1,4
Катеринославщина	81,5	18,5	—
Одещина	62,9	19,1	18,0
Донеччина	56,0	26,0	18,0
По Україні	80,5	13,8	5,7

Цифри наочно свідчать, що немає жадної губернії, де б не було в колгоспах більшості незаможників. За ними йдуть середняки, і в цілому незначне зовсім місце займають куркулі. Правда, на Одещині та Донщині % куркулів в колгоспах підвищується до 18, але все ж більшість, а тому і основне ядро колективів перебуває в руках незаможників.

Коли взяти на увагу, що з загальної кількості членів ми маємо 40,5 безземельних, серед яких 15,8% абсолютно не мали нічого, то наше попереднє твердження, що колективістичний рух, це—рух неможливого селянства, буде цілком правдивим.

Для більш повного з'ясування соціального складу колгоспів наведемо ще маленьку таблицю. З'ясуємо, який відсоток членів і з якою кількістю землі вступив до колгоспів.

		Мали до вступу в колектив		
	до 1 дес.	від 1 до 3 д.	від 3 до 5 д.	5 і більше
По лісостепу	20,9%	21,8%	9,7%	7,0%
» степу	12,1%	23,9%	7,5%	10,0%

Далі всякі пояснення можна рахувати зайвими.

Культурний рівень членів колгоспів, як правило, вищий, ніж околиць-ного селянства. Так ми маємо: неграмотних 22,1% (за останні часи цей відсоток повинен був значно знизитися, бо колгоспи сами дбають про ліквідацію неграмотності), з нижчою освітою 74,7%, з середньою 2,6% і з вищою 0,6%. Між ними ми маємо також 1,2% колективістів з агрономичною освітою.

От той стан колгоспів, у якому вони перебувають зараз. Твердження, що колектив (комуна) є зародок на селі майбутнього комуністичного ладу, є вірним, але це для майбутнього. Зараз же, коли ми ще не досягли комуністичного ладу, а живемо при державному капіталізмі, і на колективи ми повинні дивитися, як на капіталістичні підприємства (я тут не хочу торкатися взаємовідносин внутрішніх, де ми повинні підтримувати комуністичний склад життя поміж членів комуни). Колективи входять

у склад кооперації, завданням якої являється боротьба вкупі з приватним капіталом з державою. Отже, і колективи в сучасний момент повинні виступати, як продукційні капіталістичні організації, що також ведуть економічну боротьбу з приватним підприємцем-продукціонером, яким є селіє куркуль. Далі—колектив є єдиною господарчою організацією, що економічно поставити незаможника в незаможне від куркуля становище тому набуття колективами певних матеріальних цінностей—капіталу, є явищем негативним.

Констатуючи прогресивне перетворення колгоспів від нижчих форм до вищих—до комуни (а це цілком природне явище, що базується на економічних підвалинах, бо чим вища форма колективу, тим більш продуктивне господарство), ми можемо поставити прогноз, що кількість комунах, хоч і поволі,—зростатиме і можливо більш швидко, ніж ітиме загальна кількість організацій колгоспів.

Тепер поглянемо, до чого може привести накопичення капіталу в артільях і комунах.

В артільях кооперативного типу лишки капіталів, по задоволенні потреб, як членів, так і всієї артілі, як господарства, попадатимуть до кишені кожного члена і, здавалося б, будуть допомагати йому, як персоні, багатіти. Але треба мати на увазі, що ні в одному колгоспі не дозволяється наймана праця, і тому такий член артілі, у якого навіть є зайві кошти, не може ставити за себе людей на роботу. Кожен член у всякій артілі має за основне господарство артільне, він, цілком зрозуміло, при всяких випадках буде намагатися полегшувати собі працю, а це можливо при всепрогресуючій раціоналізації і машинізації господарства. Раціоналізація і машинізація господарства чим далі, тим більше зв'язує кожного окремого члена, який, по уставу, при виході, коли б він цього захотів, майже нічого не одержує. Чим краще поставлено господарство, чим більші прибутки його й легша робота, тим менше стимулів до виходу із артілі.

Крім того, які б великі прибутки не давала артіль, їх не стане кожному окремо членові накопичити собі власного капіталу. Може йти розмова лише про накопичення неподільного артільного капіталу. Накопичення цього капіталу штовхає теж вкупі з іншими чинниками до перетворення артілі у вищу форму, що дає можливість підвищення добробуту її членів.

В комунах справа ще більш ясна. Там єдина потреба в капіталі—це—поліпшити свій добробут і полегшити працю.

Правда, можуть бути й інші нездорові явища—бажання чи артілі, чи комуни перетворитися в колективного поміщика і жити за рахунок визиску найманої праці¹⁾, але це явище хворобливе і при Радянській владі, коли в основі земельного законодавства лежать принципи трудового землекористування, не можливе. Все-таки це нам вказує на те, що як державний, так і кооперативний контроль над колгоспами повинен бути неослабним, аби можна було своєчасно оперувати хворобливі болячки «лже-колективів», що час від часу нарастають на здоровому тілі колективного руху.

Перетворення артілів в комуни, зацікавленість членів колгоспів в раціональній постановці господарства не може привести до «окуркулення» окремих селян—членів колгоспів.

¹⁾ Як на зразок цього, ми можемо вказати на «Неплюївську комууну», про яку згадувалося, але й принципи її будови були зовсім іншими.

Накопичення ж кооперативних капіталів, як в колгоспах, бажано поспішати, оскільки воно допомагає піднесенню сільського господарства, що є завданням сьогодняшнього дня.

Сільсько-господарські комуни—це в майбутньому хлібні фабрики комуністичного суспільства, тому-то вже зараз, направляючи рух колективізму по певній течії, треба дбати про те, щоб умови господарювання колективів не чинили перешкод в потрібному нам напрямі. Нам потрібно йти по лінії створення оптимальних господарств, що дають можливість розвиватися господарству. Не ставлячи перешкод перед організацією дрібненьких колективів, треба знайти шляхи до об'єднання їх. Наше земельне законодавство розрішило питання з вільним виділом земель для колгоспів, але не регламентовано ще питання про зведення до купи груп колективів і сполучення їх земель (особливо це питання загостриться при недостаточному закріпленні земель).

На ближчі часи необхідно почати спроби індустріалізації комун, аби мати досвід, як може піти по цій лінії, так звана, «смичка» села та міста.

Визнаючи колективізацію в сільському господарстві, як здобуток революції і явище в умовах робітничо-селянської державності, корисне як для сучасного, так і для майбутнього, необхідно прислухатися до вимог колгоспів, вимог сьогодняшнього дня і в міру можливості їх задовольняти.

В першу чергу нам треба подбати про землевлаштування, яке, відстаючи від організації колгоспів, стає їй на перешкоді. Необхідно в цій справі створити рівновагу між організацією колективів і задоволенням їх в потребі землевлаштування.

Друге не менш, а може й більш важливе питання, це—агрономична допомога, 1,2% членів колгоспів, що мають агрономичні знання, дати агрономичної допомоги не зможуть. Наша, як державна, так і кооперативна, агрономія не засвоїла ще думки про значіння колгоспів в агрикультурній роботі. В цьому напрямі треба зробити певний натиск. Треба, щоб колективні господарства стали об'єктом агрономичного впливу. Кожен колгосп повинен бути і зразковим полем і агрикультурним осередком. Колектив повинен також бути підсобною організацією для наших досвідних станцій. Всі свої міроприємтя як державна, так і кооперативна агрономія в справі агрикультури повинна переводити в першу чергу через колгоспи.

Все це вкупі взяте поставить ще більше колективи в превалююче положення перед індивідуальним господарством селянина і не тільки закріпить досягнення колективістичного руху, а й сприятливо відоб'ється на дальшому розвитку його.